

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

TRABZON VALİSİ KADRI PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON (1892–1903)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Firdevs ARSLAN

MAYIS 2014

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

TRABZON VALİSİ KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON (1892–1903)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Firdevs ARSLAN

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ

MAYIS 2014

TRABZON

ONAY

Firdevs ARSLAN tarafından hazırlanan *Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892-1903)* adlı bu çalışma 29.05.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Başkan)

Doç. Dr. Rahmi Çiçek (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ (Danışman)

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. .../.../....

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orjinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Firdevs ARSLAN

ÖNSÖZ

Tarih alanında yapılan her çalışma, ilgili alanda ardından yapılacak çalışmalara yol açmakta ve konunun bütün boyutlarıyla anlaşılması çabasına hizmet etmektedir. Bu nedenle tarih çalışmalarının geçmişte aslında ne olduğu sorusunun cevabını tamamıyla verme iddiası olamaz. Zira aslında ne olduğu hiçbir zaman tam olarak kavranamaz. Kavranamayan bu boşluklar ise tarihteki spekülasyon alanlarını oluşturur. Bu nedenle her tarih yazımı bir parça da olsa geçmişin yazar eliyle yeniden inşası olmak zorundadır. Sonuçta bu tez çalışması da geçmişin bütün hakikatine vakıf olma iddiasında değildir. “Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892–1903)” adlı bu tez çalışmasının odaklandığı husus Osmanlı’nın çöküş döneminde Anadolu’nun bir vilayeti olan Trabzon tarihinden bir kesitin aydınlanmasına katkı sağlamaktır. Yani Kadri Paşa’nın Trabzon valisi olduğu dönemde (1892–1903) Trabzon’un siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında ulaşılabilen gerçekleri ortaya koymaktır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında öncelikle benden desteğini esirgemeyen ve bana yol gösteren hocam Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ’a şükranlarımı sunarım. Yine tezin son halinin oluşmasında emeği geçen sayın hocalarım Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA ve Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK’e teşekkür ederim. Ayrıca tezin araştırma döneminde benden yardımını esirgemeyen kıymetli hocam KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi Sayın Veysel USTA’ya teşekkürlerimi sunarım. Son teşekkür ise bu zorlu süreçte benden desteklerini esirgemeyen aileme ve yakın arkadaşlarımdır.

Son söz olarak geçmişin aydınlatılması için çalışan bir işçi olarak, bu çalışmada elden geldiği kadar nesnel ve bilimsel kriterlere uymaya çalıştığımızı beyan ederiz. Ayrıca Kadri Bey’den önce Trabzon’da valilik yapmış olan Sırrı Paşa’nın bir mektubunda söylediği gibi hatalarım sayılabilecek kadar olmasını dilerim.

Trabzon, Mayıs 2014

Firdevs ARSLAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ.....	1-6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KADRİ BEY'İN HAYATI.....	7-18
1.1. Kadri Bey'in Ailesi ve Çocukluğu	7
1.2. Kişiliği	14

İKİNCİ BÖLÜM

2. KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON	19-42
2.1. Trabzon'un İdari ve Siyasi Yapısı	19
2.2. Kadri Paşa'nın Yönetim Anlayışı ve Trabzon Valiliği	22
2.2.1. Eşkıyalık, Kaçakçılık ve Kadri Paşa'nın Aldığı Tedbirler	27
2.2.2. 1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Kadri Paşa'nın Aldığı Tedbirler	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON'DA SOSYO-EKONOMİK YAPI ...	43-77
3.1. Trabzon Nüfusu	43
3.2. Trabzon Ekonomisi	50

3.2.1. Ticaret ve Ulaşım	50
3.2.2. Tarım	54
3.2.3. Hayvancılık	57
3.2.4. Madenler	58
3.3. Trabzon’da Sosyal ve Kültürel Hayat	60
3.4. Trabzon’da Eğitim	62
3.5. Trabzon’da Sağlık	71
3.5.1. Trabzon’da Kolera ve Kadri Paşa’nın Aldığı Tedbirler	71
SONUÇ	78
YARARLANILAN KAYNAKLAR	82
EKLER	90
ÖZGEÇMİŞ	101

ÖZET

Bu tez çalışmasında 1843–1902 yılları arasında yaşayan ve Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde önemli devlet hizmetlerinde bulunan Kadri Paşa'nın Trabzon Valiliği dönemi ve Trabzon'un genel durumu incelenmiştir. Kadri Paşa'nın Trabzon Valiliği Dönemi'nin ve Trabzon'un kapsamlı bir şekilde araştırılmasının Trabzon tarihine katkı sağlayacağı düşünülmüş ve bu çalışma yapılmıştır.

Kadri Paşa, 1856'lı yılların başında daha 13 yaşında iken Mektubî-i Maliye Odası'na mülazım olarak girmiş ve bürokraside gözlerini Islahat Fermanı'yla açmıştır. Kadri Paşa, idareci ve siyasetçi kimliği ile farklı görevlerde bulunmuştur. Aydın ili Defterdarlığı'nda altı yıl görev yapmıştır. Vali Naşid Paşa'nın azledilmesiyle Vali vekâletliğine atanmış ve valilik çalışmalarına büyük destek vermiştir. Kadri Bey'in bu dönemde dirlik ve düzeni sağlamaya yönelik çabaları onun 21 Nisan 1892'de Trabzon Vilayeti Valiliğine atanmasını sağlamıştır.

Kadri Paşa, 11 yıl süren Trabzon Valiliği döneminde Ermeni Ayaklanmalarını yatıştırmış; tütün kaçakçıları ve şehirde asayişi bozan eşkıyalarla mücadele etmiştir. Ayrıca O, büyük sağlık problemleri ve kayıplara neden olmaması için Trabzon'a yayılan koleraya karşı bazı sağlık önlemleri almıştır. Kadri Paşa, Trabzon'da meydana gelen problemleri çözmek için büyük çaba göstermiş ve dönemin ihtiyaçlarına göre kendine özgü uygulamalar yapmıştır. Başta oğlu Hüseyin Kazım Kadri tarafından “müstebid-i âdil” olarak nitelendirilen Kadri Paşa, Trabzon'da düzenin sağlanması için hükümetin kurallarından ziyade kendi yöntemlerini uygulayan bir yönetici olmuştur. Bu uygulamalarından dolayı zaman zaman eleştiriler olsa da başarılı idareciliği ile Kadri Paşa Trabzon'un önemli valileri arasında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadri Paşa, Trabzon, Kaçakçılık, Kolera, Ermeni Olayları.

ABSTRACT

In this research, the period of Kadri Pasha Trabzon Governorship and Trabzon's general situation were investigated. Kadri Pasha took part in important government service in the last periods of Osmanlı. It was thought that widely investigating Kadri Pasha's period contributes to the history of Trabzon and so this investigation was done.

In the beginnings of 1856 Kadri Pasha, aged 13, attended Mektubi i maliye School as Trainee (mülazım) and got into bureaucracy with Islahat Fermanı. He serviced in different missions as administrator and politician. He had been an official in Aydın Financial Office for 6 years. After Vali naşid Paşa was dismissed, he was appointed to Governor Proxy and gave so much support to governorship' activities. His efforts for peace and harmony in this term made him Trabzon Province Governorship on 21 April 1892.

Kadri Pasha appeased Armenian rebellions in his 11 years service while working as a governor. He struggled with tobacco smuggler and brigands subverting in Trabzon. Moreover, he took some health precautions against cholera epidemic spreading out Trabzon as it didn't cause big health problems and deaths. He made so much effort in order to solve problems in Trabzon and he set some reforms according to his personal opinions in this period's conditions. Kadri Pasha, called as "müstebid-i adil" especially by his son Hüseyin Kazım Kadri, was so self ordained administrator because he applied his own methods rather than governments' laws in order to maintain order in Trabzon.

Although he sometimes was criticized because of these applies, he has been among Trabzon's important governors.

Key Words: Kadri Pasha, Trabzon, Smuggling, Cholera, Armenian Events.

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablo Nr.</u>	<u>Tablonun Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1	1900 Yılında Trabzon Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler.....	19
2	1881/82–1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Sancağı'nın Nüfus Dağılımları	44
3	1881/82–1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Sancağı'nın Toplam Nüfusu	45
4	1894 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayeti'nde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	45
5	1895 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayeti'nde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	46
6	1896 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayeti'nde Müslümanlar ve Gayrimüslimler.....	46
7	1897 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayeti'nde Müslümanlar ve Gayrimüslimler	47
8	Salnamelere Göre Kadri Paşa Döneminde Trabzon Vilayetinin Toplam Nüfusu (1892–1902).....	48
9	1893–1898 Yılları Arasında Trabzon Gelir Gider Kalemlerinin Mukayesesi ..	53
10	1898 Yılında Trabzon'daki Okullar ve Öğrenci Sayıları	69

KISALTMALAR LİSTESİ

A. MKT. MHM.	: Sadâret Mektubî Mühime Kalemî
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
a.g.e.	: Adı geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
AİİTUAM	: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
BDAGM	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cemaziyelahir
Çev.	: Çeviren
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
H	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR. SAİD	: Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri
HR. SYS.	: Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım
İ. HUS.	: İradeler Hususî
İ.DH.	: İradeler Dahiliye
İÇB	: İçişleri Bakanlığı
KTS	: Karadeniz Tarihi Sempozyumu
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
L	: Şevval
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubî Kalemî

OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
Rumi	: R
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
t.y.	: Tarih yok
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TVS	: Trabzon Vilayet Salnamesi
Ünv.	: Üniversitesi
Y. A. RES.	: Sadâret Resmî Maruzât Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı-Mabeyn Başkitâbeti
Y. PRK. DH.	: Yıldız Perakende Evrakı-Dahiliye Nezâreti Maruzâtı
Y. PRK. UM.	: Yıldız
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Kurulduğu tarihten bu yana önemli bir şehir olan Trabzon, Osmanlı Devleti tarihi açısından büyük bir önem taşımış ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kadri Paşa dönemi, Trabzon tarihi içerisinde Osmanlı'nın çöküş dönemine denk geldiğinden önemli bir yeri vardır. Bu dönem, Osmanlı coğrafyasında yaşanan problemlerin taşradaki yansımalarını kapsamaktadır.

İkinci Abdülhamid'in padişahlığı döneminde taşradaki valilerden biri olan Kadri Paşa, on bir yıl Trabzon Valiliği yapmıştır. O, Trabzon'da güvenliği ve bölge düzenini sağlamada başarılı bir vali olmuştur. Kadri Paşa döneminde zuhur eden kaçakçılık, Ermeni meselesi ve kolera salgını gibi birtakım olayların olumsuz etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmış ve dönemin şartlarına göre kendine özgü uygulamalar geliştirmiştir. Onun yönetim anlayışı "müstebiddane" olarak nitelendirilse de O, Trabzon'daki uygulamaları itibarıyla devrinin en başarılı idare adamlarından biri sayılmıştır.

XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemediğinden 1881'de kurulan Duyun-i Umumiye İdaresi, Trabzon ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu idare, tütün tekeli ve öşrünün denetimini ele geçirerek 1884'den sonra yeni kurulan Reji şirketine devretmiş ve Reji gelirlerinden doğrudan pay almıştır. Reji şirketinin ihraç edilen tütün dışında tütünün tamamını satın alması, Trabzon'daki tütün tarımı ile geçimini sağlayan çiftçileri ekonomik yönden sıkıntıya sokmuştur. Tütün tekeli elinde tutan Reji Şirketinin tütün fiyatlarını düşük tutması, Trabzon'daki üreticiler arasında tütün kaçakçılığının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu idare, kaçakçılığa karşı mücadelede işbirliği yapmadığı için Osmanlı Devleti'ni suçlamıştır. Trabzon valisi Kadri Paşa da göreve geldiği 1892'den itibaren tütün kaçakçılığı ile mücadele etmiş ve kaçakçılığın önlenmesi için her türlü önlemi almaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti 1895 yılında Ermenilerin Osmanlı Bankasını yakmaları üzerine siyasi, askeri ve ekonomik birçok problemle karşılaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti,

bir taraftan üzerindeki baskıları arttıran Avrupalı devletlerle, diğer taraftan da Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkardıkları isyanlarla uğraşmıştır. Ayrıca isyanlardan dolayı askeri masraflar arttığı için devletin ekonomik durumu daha da kötüye gitmiş, bu durum halktan alınan ek vergilerle kurtarılmaya çalışılmıştır. Anadolu'nun belirli yerlerinde isyan çıkaran Ermeniler, 1895'te Trabzon'da ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar, Trabzon'da önemli asayiş sorunlarının meydana gelmesine sebep olmuştur. 1895'te Trabzon'da Ermeni olayları yaşanırken Avrupalı devletler bu hadiseyi yakından takip etmiştir. Dönemin Trabzon Valisi Kadri Paşa Ermeni olaylarının bastırılması için büyük bir çaba göstermiş ve olaylar büyümeden yatışmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonunda bir yandan ülkedeki asayiş sorunlarıyla uğraşırken diğer yandan Hindistan'dan Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'ya yayılan kolera salgını ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1892–1895 yılları arasında kolera, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kayıplara neden olmuştur. Kadri Paşa dönemine isabet eden kolera salgını, Trabzon'da 1891'de kendini göstermiştir. Trabzon'da kolera'nın yayılmasında Trabzon'un kara ve deniz ticaretinde kilit şehirlerden biri olmasının büyük bir etkisi olmuştur. Kadri Paşa, valiliği sürecince kolera vakasıyla yakından ilgilenmiştir. Trabzon'da kolera mikrobunun yayılmasını önlemek için İstanbul'da kurulan Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu ile işbirliği yapmış ve komisyonun talimatlarını Trabzon vilayetinde uygulamaya çalışmıştır.

Bu tez çalışması, Kadri Paşa'nın Trabzon'daki valilik sürecinin Osmanlı ve Trabzon tarihi açısından önemli bir yeri olduğu düşüncesinden yola çıkılarak yapılmıştır. Kadri Bey'in oğlu, Büyük Türk Lügatinin yazarı Hüseyin Kazım Kadri'nin “Yakinen hükmederim ki tarih Kadri Bey'i ihmal edemez”¹ sözü bu çalışmanın ilham kaynağı olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı içinde jeopolitik önemi olan şehzadeler şehri yöneten valilerin, uygulamalarındaki başarıları ve sorunları çözümedeki kabiliyeti tetkik edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle bu çalışmanın Trabzon tarihine katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Üç bölümden oluşan araştırmanın bölümlerini kısaca tanıtmadan önce bir hususun açıklanmasında fayda olduğunun düşünüyoruz. Şöyle ki çalışmanın adı, Kadri Bey

---

¹ Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, s. 44.

(Paşa)'nın Osmanlı bürokratik mekanizmasında ulaştığı son unvan dikkate alınmak suretiyle “Trabzon Valisi Kadri Paşa Dönemi'nde Trabzon (1892-1903)” olarak belirlenmiştir. Ancak çalışmada Kadri Paşa'nın hayat kronolojisi dikkate alınmış ve ilgili kısımlarda onun o zaman taşıdığı unvan tercih edilmiştir. Bu nedenle çalışmada ondan bazen bey bazen paşa diye bahsedilmektedir.

Tezin birinci bölümünde, Kadri Paşa'nın hayatı ele alınmış ve onun Trabzon Valiliği'ndeki uygulamalarında kişiliğinin ne ölçüde etkili olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Kadri Paşa'nın 1892'de Trabzon valiliğine atanmasından vefat ettiği 1903 yılına kadar olan dönem incelenmiştir. Bu dönemde Trabzon'un idari ve siyasi durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle Kadri Paşa'nın yönetim anlayışı, Trabzon Valiliği süreci bu bölümde ayrıntılı olarak verilmiştir. Onun Ermeni olaylarını başarılı bir şekilde yatıştırması, eşkıyalarla ve kaçakçılarla mücadeledeki kendine özgü uygulamaları bu bölümün temel tartışma konusu olmuştur.

Üçüncü Bölümde, Kadri Paşa dönemindeki Trabzon'un sosyo-ekonomik yapı; nüfus, ekonomi, sosyal ve kültürel hayat, eğitim ve sağlık adı altında başlıklarla incelenmiştir. Bu anlamda şehirde meydana gelen değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Trabzon'un ekonomisi incelenirken ticaret ve ulaşım, tarım, hayvancılık ve madenler olmak üzere dört alt başlıkla konu ayrıntılarıyla verilmiştir.

Böylece üç bölüm hâlinde incelenmeye çalışılan “Trabzon Valisi Kadri Paşa Dönemi'nde Trabzon” adlı çalışma yapılmıştır. Bu şekilde vilayet ya da şehir merkezleri ile ilgili araştırmalar arttıkça Osmanlı ve Trabzon tarihinin daha bütüncül ve nesnel anlamlandırılabilceği düşünülmüştür. Tez, Trabzon örneği üzerinden ortaya koyduğu bilgi ve değerlendirmeleri, bu hedefe ulaşmada bilim ve araştırma dünyasına sunmuştur.

Kaynak Değerlendirmesi: Trabzon Valisi Kadri Bey Döneminde Trabzon (1892–1903)” adlı tez çalışmasında arşiv belgelerinden, yerli ve yabancı hatıratlardan, dönemin yerli ve yabancı gazetelerinden ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır.

Kadri Paşa'nın hayatını ve Trabzon Valiliği dönemini inceleyen bu tez çalışmasında öncelikle arşiv kaynaklarından faydalanılmıştır. Tezin araştırma safhasında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde konu ile ilgili tarama yapılmış ve yeterince orijinal belgeye ulaşılmıştır. Bu bağlamda paşanın biyografisi için öncelikle Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ndeki **Sicil-i Ahval** kayıtlarından (**HR. SAİD**) yararlanılmıştır. Ancak bununla yetinilmemiş Sicilde kayıtlı bilgiler, **Malumat** ve **Servet Gazetesi**'ndekilerle ve seyahat notu, hatırat, araştırma eseri benzeri kaynaklarla mukayese edilmek suretiyle Kadri Paşa'nın hayatı hakkında sağlam malumat oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan Osmanlı Arşiv belgelerinin çoğunu Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi'ne (**DH. MKT**) ait belgeler oluşturmaktadır. Dâhiliye Nezareti'nin 1836'da kuruluşundan itibaren, nezaretin diğer nezaretlerle veya vilayetlerle olan bütün yazışmaları Mektûbî Kalemi tarafından yürütülmüştür. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi'nden başka faydalanılan bir diğer önemli tasnif Bab-ı Âli Evrak Odası (**BEO**) belgeleridir. Bab-ı Âli Evrak Odası, Tanzimat'tan sonra Bab-ı Âli'deki evrak akışını sağlamış ve imparatorluğun sonuna kadar devam eden bir müessese olmuştur. Bu müessese başlangıçtan sonuna kadar Sadaret'ten yazılan tezkire ve tahrirat'ın kayıt ve saklama işlerini yürütmüştür. Bu belgelerin dışında isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık ve iskân gibi konularla ilgili yazışmalar yapan Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı'ndan (**A. MKT. MHM**), Hariciye Nezareti'nin, iç ve dış siyasî olaylar ve meseleler ile ilgili olarak yaptığı yazışmalardan oluşan "Siyasî Kısım" belgelerinden (**HR. SYS**), padişahların mütalaalarından oluşan ve Meşrutiyet'ten sonra vekiller heyetinin kararlarının tasdik edildiği İradelerin Dâhiliye (**İ. DH.**), ve Hususi belgelerinden (**İ. HUS.**), Maarif Nezâreti'nin kuruluşundan itibaren nezâretin diğer nezâretlerle veya vilayetlerle olan her türlü yazışmayı yürüten Mektubi Kalemi (**MF. MKT**) belgelerinden, hükümetin bir iş yapmadan önce izin maksadıyla saraya sunduğu resmi tezkirelerden oluşan Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (**Y.A.RES.**) belgelerinden, genellikle askeri konularla alakalı olan Mütenevvî Maruzat Evrakı (**Y.MTV.**) belgelerinden, valiliklere yazılan telgrafları içeren Perakende Evrakı-Mabeyn Başkitâbeti (**Y.PRK. BŞK.**) belgelerinden, sarayla diğer makamlar arasındaki her türlü yazışmayı içeren Perakende Evrakı-Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı (**Y.PRK. DH**) belgelerinden ve saray ile valilikler, mutasarrıflıklar ve devlet tarafından tahkikat için gönderilen resmî şahıslarla yapılan yazışmalardan oluşan

Perakende Evrakı-Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK. UM.) belgelerinden yararlanılmıştır.

Kadri Paşa dönemi yazılırken yerli ve yabancı gazeteler taranmıştır. Araştırmamız sırasında **Servet, Malumat** ve **Akşam** gazeteleri yararlanan başlıca süreli yayımlar arasında yer almıştır. Bu dönemle ilgili Amerika’da çıkan gazetelerden de önemli bilgilere ulaşılmıştır. 1892 ve 1893 yıllarında yayınlanan **The Morning Call**, 1893’te yayınlanan **The Record-Union** ve 1894’te yayınlanan **Sacramento Daily Record-Union** yararlandığımız yabancı gazetelerdir. Bu gazetelerde Trabzon tarımı hakkında ve kolera ile ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler yerli kaynaklarla da örtüşmektedir.

Kadri Paşa dönemi Trabzon’un genel sosyal, ekonomik, siyasi, idari ve hatta kültürel durumu hakkında öncelikle yukarıda bahsedilen belgelerle birlikte Kudret Emiroğlu tarafından hazırlanan **Trabzon Vilayet Salnameleri**’nden yararlanılmıştır. Salnamelerdeki istatistiki bilgiler genelde birbirinin tekrarı olmakla birlikte biz Kadri Paşa döneminde çıkan bütün salnamelere bakarak (1892–1903) Trabzon’un genel durumunu anlatmaya çalıştık. Salnameler dışındaki bir diğer önemli kaynak grubunu ilgili dönemde ve/ya ona yakın zamanlarda kaleme alınan ve Trabzon hakkında genel bilgi veren eserler oluşturmaktadır. Bu bağlamda büyük oranda seyahatnamelerden ve salnamelerden faydalanılarak yazılmış olan Mahmut Goloğlu’nun **Trabzon Tarihi-Fetihten Kurtuluşa Kadar** adlı eserinden yararlanılmıştır. Bahsedildiği üzere bu eserde Kadri Paşa dönemi Trabzon’u hakkında genel bilgiler verilmektedir. Özellikle Karadeniz Teknik Üniversitesi tarih bölümü tarafından Trabzon ile ilgili yüksek lisans, doktora çalışmaları ve bilimsel kitap-makaleler teze kaynaklık eden araştırma eserler grubunun en önemli kaynaklarını oluşturmaktadır. Sözelimi Veysel Usta’nın kişisel çabaları ile istikrarlı bir şekilde yayınlanmaya devam eden Karadeniz İncelemeleri Dergisi Trabzon Tarihi ve kültürünü çalışanlar için oldukça verimli makale külliyatı sunmaktadır. Filiz Dığıroğlu’nun **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü’l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883–1914** adlı çalışması bu dönemde meydana gelen tütün kaçakçılığı meselesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Mesut Ayar’ın **Osmanlı Devletinde Kolera** adlı çalışması Trabzon’da meydana gelen kolera hakkında bize önemli bilgiler vermiştir.

Abdülhamid Kırmızı'nın "Haysiyet-i Hükümet-i Muhafaza": Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892–1903)" adlı makalesi ve Mehmet Aldan'ın "Mülki İdarede İz Bırakanlar/6 Trabzon Valisi Kadri Bey", adlı makalesi Kadri Paşa'dan ve onun idaresindeki Trabzon'dan bahseden araştırmalardandır. Abdülhamit Kırmızı'nın çalışması, Mehmed Aldan'a göre arşiv belgelerinden yararlandığı için araştırmamız sırasında öncelikli olarak istifade edilen kaynaklar arasında olmuştur.

Kadri Paşa dönemi'nde yaşanan Ermeni Olayları hakkında başta arşiv belgelerinden ve birçok eserden yararlanılmıştır. Süleyman Bilgin ve diğerleri tarafından hazırlanan **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri** ve Hüseyin Nazım Paşa'nın **Ermeni Olayları Tarihi**, Muhammed Demirel'in **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896–1918) British Documents on Armenians** adlı çalışması başlıca yararlanılan eserler arasındadır. 1895 Ermeni Olayları ile ilgili Ahmet Halaçoğlu'nun "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)" adlı makalesi önemlidir. Ayrıca Ermeni isyanlarını gayrimüslimler açısından değerlendiren ve XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Ermeniler hakkında genel bilgi alabildiğimiz Ahmet Karaçavuş'un "XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler" adlı makalesi çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklar arasındadır.

Çalışmada faydalanılan bir diğer kaynak grubu Kadri Paşa ve Trabzon hakkında özel bilgiler veren hatıratlardır. Kadri Paşa'nın oğlu Hüseyin Kazım Kadri'nin **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım** adlı eserinden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Bu eserde Kadri Paşa'nın hayatından kesitler oğlu tarafından aktarılmıştır. Çalışmamız sırasında yararlandığımız bir diğer kaynak bu dönemde Trabzon'u ziyaret eden İsviçreli Lui Ramber'in hatıratıdır. Bu hatırat Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından **Gizli Notlar** adıyla yayınlanmıştır. Ramber'in Kadri Paşa hakkındaki gözlemleri diğer kaynaklarla örtüşmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KADRİ BEY'İN HAYATI (1843–1903)

1.1. Kadri Bey'in Ailesi ve Çocukluğu

Mehmed Kadri Bey² II. Mahmut döneminde Sultan Abdülmecit devri vezirlerinden Hacı Edhem Paşanın oğludur.³ Kadri Bey'in oğlu Hüseyin Kazım Kadri'nin hatıratında naklettiğine göre Kadri Bey'in babası “salâbet-i diniyesiyle, hüsn-i ahlâk ve vasıflarıyla maruf olan Şeyhü'l-harem-i Hazret-i Nebevî Hacı Edhem Paşa'dır” ve Zağferanbolu (Safranbolu) ayanından Karakulak Halil Efendi'nin oğludur. Hacı Edhem Paşa, Sultan II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde vezaret payesine, Maliye ve Evkaf nezaretlerine ulaşmış ve “salah-ı haliyle, iffet ve istikametiyle” büyük bir şöhret kazanmıştı. Kadri Bey'in kardeşi ise Meclis-i Maliye Reisi Ahmed Bey'dir.⁴ Sicill-i Ahval Defteri'ndeki kaydına göre ayan torunu ve paşa çocuğu olan Mehmed Kadri Bey, 23 Ağustos 1843'de İstanbul'da doğmuştu.⁵ Mehmed Kadri Bey eğitime Sıbyan Mektebi'nde başlamış; Sarf, Arapça Cümle Tahlili, Mantık, Belagat, Farsça, Tarih ve Coğrafya dersleri almıştı. Türkçe yazmaya, Arapça ve Farsçaya aşina olan Kadri Bey, Osmanlı memleketlerindeki vakıfların durumu hakkında Türkçe bir risale yazmıştı.⁶ Kadri Bey, özel surette okumuş, döneminin Hacı Bekir Efendi, Manastırlı Nâilî Efendi gibi üstatlarından Arapça ve Fransızca öğrenmişti. Türk Edebiyatını çok iyi bilen Kadri Bey, bir dönem Abdülhâk Hamîd'e Farsça dersler vermişti.⁷

² Mehmed Kadri Bey'in resmi için bkz. Ek-1.

³ Ömer Akbulut, **Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler**, 2, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1955, s. 170.

⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, a.g.e., s. 44–45.

⁵ Abdülhamit Kırmızı, Sicill-i Ahval Kaydı'ndan farklı olarak Kadri Bey'in doğum tarihini 17 Ağustos 1843 olarak vermiştir. Abdülhamit Kırmızı, “Haysiyet-i Hükümet-i Muhafaza”: Trabzon Valisi Kadri Bey'in İdare Tarzı (1892–1903)”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25–26 Mayıs 2005)**, II, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 757.

⁶ **BOA, HR. SAİD** 1/822. (Mehmed Kadri Bey'in Sicil-i Ahval Kaydı için bkz. Ek-2)

⁷ Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461–2008)**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 221.

Kadri Bey, 13 Mart 1856 tarihinde⁸ daha on üç yaşındayken medrese tahsilini bitirip icazet almış, Mektubî-i Maliye Odası'na stajyer olarak girmiş ve Islahat Fermanının ilan edildiği bir dönemde bürokrasiye katılmıştı. Bir buçuk sene sonra ilk rütbesine ve maaşına kavuşan Kadri Bey, mesleğinde başarı ile ilerlemişti.⁹ Kadri Bey bu süreçte Sadrazam Sadık Paşa, Şirvanîzade Rüşdü Paşa, Kani Paşa ve Yusuf Paşa gibi zatların himaye ve teveccühlerine mazhar olmuştu.¹⁰ Kadri Bey, dokuz sene sonra maaşı altmış kuruş iken 1865'te Tahsilât-ı Maliye Komisyonu kâtipliğine geçmişti. 1867'nin başlarında 2000 kuruş maaş ile Esham-ı Umumiyye Emaneti Tahrirat Müdürlüğü'ne tayin edilmişti. Kadri Bey'e 1868'in ortalarında rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi verilmiş ve 13 Ekim 1871'de maaşı bütçe düzenlemesi için yüzde beş azaltılarak 1900 kuruşa indirilmişti. 1872 yazında (Haziran/Temmuz) rütbe-i saniye sınıfına terfi eden Kadri Bey'in maaşı üç bin beş yüz kuruşa çıkarılmıştı. Kadri Bey Haziran 1875'te 5000 kuruş maaşla aynı Emanet'in Muavinliğine, 1878 yılının başlarında ise 7000 kuruş maaşla Maliye Nezareti Muavinliği'ne terfi etmişti. Kadri Bey 1879'un sonunda 7500 kuruş maaşla Divan-ı Muhasebat Azalığına ve Mayıs 1883'de 6000 kuruş maaşla Aydın Vilayeti Defterdarlığına atanmıştı. 1884'de "rütbe-i ula sınıf-ı ula tevcih buyrulan" Kadri Bey'e üçüncü rütbeden "bir kıt'a Nişan-ı Osmanî ihсан" edilmişti.¹¹

Kadri Bey Aydın Defterdarlığı'nda altı yıl görev yapmıştı. Bu sürede valilik çalışmalarına büyük destek vermiş, Mithat Paşa'nın açtığı Sanayi Mektebi'nin inşa edilmesine ve "Mekteb-i Terakki" adıyla özel bir okulun açılmasına yardımcı olmuştu.¹² 7 Mart 1302'de (8 Nisan 1886) açılmış olan bu okulun sorumluluğunu vilayet defterdarı Kadri Bey üstlenmişti.¹³ Defterdar Kadri Bey, 1887 yılı başlarında İzmir İslahhanesi'ne yardım ve hapisanede bir sanayi hane inşası için, padişah'tan izin alarak bir piyango düzenlemiştir. 1889 Şubatında yine İslahhane yararına bir eşya piyangosu tertip edilmiş ve ödül olarak İslahhane eşyalarından değerine göre 15 sınıf eşya verilmiştir. Birinci ikramiye 15.500 kuruş kıymetindedir. Piyango 28 Nisan 1889'da Vali Halil Rıfat Paşa huzurunda

⁸ Mehmed Tahir, "Resimlerimiz (Trabzon Valisi Kadri Bey'in Hayatı)", **Malumat**, 16 (371), (16 Kânunusani 1318), s. 3219.

⁹ Kırmızı, a.g.m., s. 757.

¹⁰ Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 46.

¹¹ **BOA, HR. SAİD** 1/822.

¹² Mehmet Aldan, "Mülki İdarede İz Bırakanlar/6 Trabzon Valisi Kadri Bey", **Türk İdare Dergisi**, (395), 1992, s. 275.

¹³ Mustafa Özdemir, "1306 (1888), Aydın Vilayeti Salnamesi'nin Tahlili", t.y., s. 230. <http://www.akademiktarih.com/pdfler/store/mustafaozdemir.pdf> (26.03.2014)

çekilmiştir. Her biri bir çeyreklik (yani Mecidiye çeyreği, 5 kuruş) altı büyük kupürden oluşan altı bin bilet satılmıştı.¹⁴

Kadri Bey'in oğlu Büyük Türk Lûgatı yazarı Hüseyin Kazım Kadri, hatıratında Kadri Bey'in Aydın Vali Vekâletliği dönemindeki başarılı uygulamalarından bahsetmişti. Kadri Bey Vali Naşid Paşa'nın azledilmesiyle Vali vekâletliğine atanmıştı. Kadri Bey bu dönemde Aleko Fırancola adındaki katili ve onunla beraber Akka'dan kaçıp Menemen taraflarına gelen Otuz ikinin Mustafa hakkında soruşturma yapmıştı. Kadri Bey'den önce hükümetin zaafından cüret alan kasa hırsızları onun döneminde Yunanistan'a kaçarak yakalarını kurtarmıştı. İzmir, onun Vali vekâletliği döneminde Midhat Paşa zamanından beri görmediği huzur ve asayişe kavuşmuş ve eşkıyanın birçoğu ondan aman dilemişti. Hüseyin Kazım Kadri babasının Vali vekâletliği dönemi için "onun Aydın vilayetinde bıraktığı şöhret unutulamaz" demişti.¹⁵ Nitekim Aydın Valisi Rıfat Paşa ve Maliye Nazırı Zihni Efendi'ye göre Mehmed Kadri Bey, memuriyet süresince büyük bir gayret göstermişti. Ayrıca Kadri Bey, Sisam adasında 1885'in Nisan/Mayıs ayının ortalarında çıkan ayaklanmanın bir kaç ay zarfında bastırılmasında da etkili olmuştur. Kadri Bey'e 1886 senesinin Ağustos-Eylül aylarında ikinci rütbeden mecidiye nişan-ı âlisi ve 10 Ocak 1888'de ikinci rütbeden nişan-ı âli Osmanî ihсан verilmişti.¹⁶

Defterdar Kadri Bey, Aydın Valiliği vekâleti görevinden 15 Ocak 1889'da alınmış ve 23 Şubat 1891'de 5000 kuruş maaşla Meclis-i Maliye Azalığı görevinden Dersaadet Maliye Müfettişliği'ne tayin edilene kadar boşta kalmıştı.¹⁷ Kadri Bey'in sicilinde "Aydın Vilayeti Hesap İşleri ikinci daire-i Maliye Müfettişi tarafından bildirilen yolsuz muamelelerden dolayı" 13 Cemaziyülevvel 1306 (15 Ocak 1889)'da onun görevden alındığı yazılmıştı.¹⁸

¹⁴ <http://www.millipiyango.gov.tr/node/42> (26.03.2014)

¹⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, a.g.e., s. 48.

¹⁶ **BOA, HR. SAİD** 1/822.

¹⁷ Kırmızı, a.g.m., s. 758.

¹⁸ Daha sonraki bir kayıta "müşarün ileyhin, salifüzzikr Aydın vilayeti defterdarlığından dolayı zimmet ve ilişiği olmayub hüsn-i hidmeti meşhud olduğu, vilayet-i mezkure meclis-i idaresinin 4 C 1306 (5 Şubat 1889) tarihli ve ikiyüz otuz adedli mazbatasından anlaşıldığı, Maliye Sicill-i Ahval 16 L 1308 (25 Mayıs 1891) tarihli vukuat cedvelinde muharrerdir," yazılarak Kadri Bey'in Aydın Vilayetinde yolsuz muamelattan dolayı suçlu olmadığı ortaya çıkarılmıştır. Bkz. **BOA, HR. SAİD** 1/822.

Kadri Bey'in görevden alınmasından sonra Mabeyn-i Hümayuna Aydın Vilayeti'nden bir telgraf gönderilmişti. Bu telgrafta görevinden alınmış olan eski Aydın Defterdarı Kadri Bey'in tekrar göreve getirilmesini isteyen 72 imzalı dilekçe bulunmaktaydı. Bu telgrafta Aydın Vilayeti'nin altı seneden beri Defterdar'lığını yapan Kadri Efendi'nin vilayette birçok yararlı işler yaptığı, herkese karşı çok iyi muamele ettiği, vilayette yetimler için bir ıslahhane yapılmasında ön ayak olduğu ve bir mektep yapılması için harcadığı emekten bahsedilmişti. Bununla birlikte gönderilen telgrafta Kadri Bey'in görevinden neden alındığı belirtilmemişti. Ancak Defterdar'ın bu sayılan faziletli davranışları nedeniyle görevine tekrar iade edilmesi istenmişti. Bu 72 imza içinde, Haham Baş Avram Efendi, Rum Metropolitidi Vasilas, Mevlevi Şeyhi Mehmet Nuri, Nakib'ül eşraf kaymakamı Mustafa Refai, Müftü-i Belde Said Efendi, Vilayet İdare Meclisi Azalarından Serciyen Karabet, Kalender Sefir, Ahmed, Eşraf'tan Mehmet Tevfik, Ermeni Murahhas Vekili Papası Ohannes, İkinci Daire-i Belediye Reisi Ragıp ile eşraf ve belde halkından imzalar ve isimler bulunmaktaydı.¹⁹

Kadri Bey'in oğlu Hüseyin Kazım Bey'e göre babası Maliye Nazırı olan Agop Paşa ile geçimsizliğinden dolayı görevinden alınmıştı. Kadri Bey ve ailesi İzmir'den İstanbul'a geldikten sonraki iki yıllık dönemde maddi sıkıntılar yaşamıştı. Hüseyin Kazım Kadri bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Hiçbir iradımız ve kazancımız yoktu; müthiş bir zarurete düştük ve Yoğurtçu'da oturduğumuz evin icarını veremeyecek bir hale geldik. Öteberi eşyamızı satmakla kût-ı lâ-yemût geçinmeye uğraşıyorduk". Kadri Bey'i Meclis-i Maliye azasından eski ve samimi dostu olan Süleyman Sudi, ikna ederek Agop Paşa ile barıştırmıştı.²⁰ Bu olaydan sonra Kadri Bey, 14 Receb 1308 (23 Şubat 1891) tarihinde Meclis-i Maliye Azalığı'ndan ayrılmış ve 5000 kuruş maaşla Dersaadet Maliye Müfettişliği'ne atanmıştı. Kadri Bey, üç hafta geçmeden 5 Şaban 1308 (16 Mart 1891)'de bu görevinden dokuz bin kuruş maaşla Maliye Nezareti müsteşarlığına nakil edilmiştir. Kadri Bey'e başarılarından dolayı 17 Ramazan 1309 (15 Nisan 1892)'da "tebdilen birinci rütbeden mecdi nişanı" verilmişti.²¹

¹⁹ Selda Kılıç, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, 20 (31), 2000, s. 207.

²⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, a.g.e., s. 49.

²¹ **BOA, HR. SAİD** 1/822.

Hüseyin Kazım Kadri'nin hatıratında verdiği bilgiye göre Kadri Bey, Agop Paşa'nın istifasından sonra Maliye Nezareti görevine getirilen Nazif Efendi ile çalışmak istememişti. O dönemde Kadri Bey'in yardım ve desteğini görmüş olan Cevat Paşa'nın sadrazam olması Kadri Bey'e Trabzon valiliğinin kapılarını açmıştı. Hüseyin Kazım Kadri hatıratında bu olaydan bahsetmektedir. Kadri Bey, sadrazam olduktan sonra Cevat Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Cevat Paşa, Kadri Bey'e müsteşarlıktan memnun olup olmadığını sormuştur. O, Cevat Paşa'ya Nazif Efendi ile çalışmak istemediğini anlatmıştır. Cevat Paşa'da sadrazam olmadan önce pek çok yardım ve desteğini gören Kadri Bey'e o günlerde dağılmakta olan Trabzon Valiliği görevini teklif etmiştir.²² Cevat Paşa'nın Kadri Bey'e bu teklifi götürmesinde onun İzmir'de altı ay süreyle yaptığı Vali Vekâletliği döneminde şehirdeki asayiş sorunlarını çözmesinin de etkisi olabilir.²³ Kadri Bey, Cevat Paşa'dan gelen bu teklifi kabul etmiş ve 21 Nisan 1892'de on beş bin kuruş maaşla Trabzon Vilayeti Valiliği'ne atanmıştır.²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki başka bir kayıta Trabzon Valisi Ali Bey'in görevden alınıp, yerine 21 Nisan 1892'de Maliye Nezareti Müsteşarı Kadri Bey'in atandığı'ndan bahsetmişti.²⁵

Kadri Bey, çok yönlü düşünüp isabetli kararlar verebilme yeteneği ve memuriyetini başarılı bir şekilde icra etmesinden dolayı ödüllendirilmişti. Bu başarılar onun mesleğindeki derecesini yükseltmiş ve 24 Nisan 1892'de "rütbe-i bâlâ" almıştı.²⁶ Ayrıca Kadri Bey, 10 Ağustos 1892'de üzerine aldığı görevleri başarılı bir şekilde yerine getirdiğinden ötürü "birinci rütbeden Nişan-ı âli-i Osmanî" almıştı.²⁷

Kadri Bey'in maaşı Trabzon'un önemiyle eşdeğer olmak üzere 6 Haziran 1900'de 25.000 kuruşa çıkarılmış ve 20 Haziran 1900'de kendisine "murassa Nişan-ı âli-i Osmanî ihсан edilmişti." Kadri Bey'e 8 Kasım 1900'de İran Devleti tarafından birinci rütbeden Şir Hurşid Nişanı, 2 Şubat 1901'de de Altın Liyakat Madalyası verilmişti.²⁸

²² Hüseyin Kâzım Kadri, a.g.e., s. 51.

²³ İÇB (İçişleri Bakanlığı), **Meşhur Valiler**, Hayri Orhun ve diğerleri (Haz.), Ankara: İÇB Merkez Valileri Bürosu Yayınları, 1969, s. 161.

²⁴ **BOA, HR. SAİD** 1/822.

²⁵ **BOA, İ. DH**, 1270/99861; Trabzon Valiliği'ne Kadri Bey'in Tayini için bkz. Ek-3.

²⁶ **BOA, İ. DH**, 1270/99869. Sicil-i Ahval Kaydında Kadri Bey'e 27 Nisan 1892'de "kıdem ve reviyeti ve haysiyet-i me'muriyeti cihetiyle terfien rütbe-i bala-i tevcih buyurulmuşdu." Bkz. **BOA, HR. SAİD** 1/822.

²⁷ **BOA, HR. SAİD** 1/822.

²⁸ **BOA, HR. SAİD** 1/823.

Kadri Bey, 23 Ocak 1903 tarihinde²⁹ Trabzon'da Tekke Mahallesi'ndeki evinde "sekte-i kalpten" vefat etmişti.³⁰ Kadri Bey'in ölümü dönemin gazetelerinde ana sayfa haberi olmuştur. Kadri Bey'in ölümünden bir gün sonra yayınlanan 11 Kânunusani 1318 tarihli (24 Ocak 1903) **Servet** gazetesinin ilk sayfasında Kadri Bey'in ölüm haberi "Trabzon Valisi Kadri Bey'in Vefatı" adlı başlıkta verilmişti. Gazete, Kadri Bey'in "sekte-i dimağdan" öldüğü haberinin Trabzon'dan gelen telgrafla öğrenildiğini yazmıştı.³¹ Aynı haber Kadri Bey'in ölümünden 6 gün sonra yayınlanan 16 Kânunusani 1318 (29 Ocak 1903) tarihli **Malumat** gazetesinde de yer almıştır. Mehmet Tahir'in yazdığı makalede Kadri Bey'in ölüm haberi "Trabzon valisi Kadri Bey geçen gün sekte-i dimağdan irtihal dâr-ı na'im eylemiştir" şeklinde verilmişti.³² Kaynaklardan Kadri Bey'in kalp hastalığından dolayı öldüğü anlaşılmaktadır.

Kadri Bey'in ölüm haberi oğlu Hüseyin Kazım Kadri tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmişti. Gelen cevapta Kadri Bey'in Trabzon'daki önemli hizmetlerinden dolayı naşının uygun bir yere defin edilmesi ve Kadri Bey için türbe yapılması emredilmişti. Ayrıca telgrafta yapılacak türbenin masraflarının Padişah tarafından karşılanacağı da bildirilmişti. Kadri Bey'in cenaze merasimi ölümünden bir gün sonra yapılmış; törene askerî erkân, vilâyet memurları, ümera, zabıta, eşraf, yabancı memurlarla ruhanî reisler ve bütün Trabzon halkı katılmıştı. Cenaze önünde askeri kıt'a, polis, jandarma, belediye zabıta memurları askeri, mülki okul öğretmen ve öğrencileriyle Rum, Ermeni okulları öğretmen ve öğrencileri bulunmuştu.³³ Kadri Bey için "emsaline az tesadüf edilen mutantan bir cenaze merasimi" düzenlenmiş ve naşı şimdiki Ata park'ın

²⁹ 24 Ocak 1903 tarihinde Trabzon Vali Muavinliğinden ve Canik Sancağından Dâhiliye Kalemine gönderilen telgrafla Kadri Bey'in bir gün önce öldüğü bildirilmiştir. Bunun için bkz. **BOA, DH. MKT** 640/17. Kadri Bey'in ölümü için bkz. Ek-4; Bir başka kaynakta da Kadri Bey'in ölüm tarihi 10 Kânun-ı sâni 1318 (23 Ocak 1903) olarak verilmiştir. Bunun için bkz. Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehreminleri**, (Haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 265. Bir başka kaynakta Kadri Bey'in ölüm tarihi olarak 10 Ocak 1902 tarihi verilmektedir; Albayrak, a.g.e., s. 228; Diğer bir kaynakta Kadri Bey'in ölüm tarihi olarak 1900 olarak ifade edilir; Nesip Yağmurdereli, "Trabzon Valileri", **İnan (Trabzon Halkevi Kültür Dergisi)**, (16), Ocak 1945, s. 9. Muhtemelen Albayrak ve Yağmurderelinin verdiği ölüm tarihleri yanlıştır.

³⁰ Albayrak, a.g.e., s. 228.

³¹ "Trabzon Valisi Kadri Bey'in Vefatı", (11 Kânunusani 1318), **Servet Gazetesi**, 1. Bkz. Ek-5 Servet Gazetesinde Trabzon Valisi Kadri Bey'in Vefatı.

³² Tahir, a.g.m., **Malumat**, 16 (371), (16 Kânunusani 1318), s. 3219-3220. Bkz. Ek-6 Malumat Gazetesinde Kadri Bey'in Vefatı.

³³ Albayrak, a.g.e., s. 228.

bulunduğu İmaret mezarlığına defnedilmişti.³⁴ Daha sonra Sultan İkinci Abdülhamit tarafından gönderilen 450 altın lira ile Kadri Paşa'nın mezarı üzerine türbe yaptırılmıştı.³⁵

Mimari değeri olan Kadri Bey'in türbesi³⁶, 6 Eylül 1936–3 Kasım 1939 tarihleri arasında Trabzon'da Üçüncü Genel Müfettişlik görevinde bulunan ve şehirde ikamet eden Tahsin Uzer'in talimatı ile yıktırılmıştır.³⁷

Kadri Bey'in ölüm haberi Mehmet Tahir tarafından **Malumat** gazetesinde yazılan "Resimlerimiz (Trabzon Valisi Kadri Bey'in Hayatı)" adlı makalede şu şekilde verilmiştir: "Trabzon valisi Kadri Bey geçen gün sekte-i dimâğdan irtihal-i dâr-ı na'im eylemiştir".³⁸ Hüseyin Kazım Kadri, babasının ölüm nedenini valilik görevinin zorluklarından gelen yorgunluğa bağlamıştı. Ona göre babasını "bin türlü şiddet-i maddiye ve manevîye ihtiyarlatmıştı" ve o, halkın huzuru ve kurtuluşu için kendini feda etmişti. Hüseyin Kazım Kadri, babasının cenaze işlemleri ile ilgili "Trabzon'u on bir yıl adaletle yöneten babam vefat edince Sultan Abdülhamit'in yaptırdığı bir türbeye defnedilmiştir" şeklinde bir açıklama yapmış, böylelikle Sultan Abdülhamit'in Kadri Paşa'ya ilgi ve teveccühünü ortaya koymuştur.³⁹

Kadri Bey'den sonra ailedeki devlet hizmeti geleneği nesilden nesile sürmüştü. Babasının aracılığı ile Maliye Mektubi Kalemî'ne alınan Hüseyin Kazım (1870–1934),

³⁴ Nesib Yağmurdereli, "Trabzon Valileri", **İnan, (Trabzon Halkevi Kültür Dergisi)**, (17), Mart 1945, s. 35. Mehmet Kurnaz'ın verdiği bilgiye göre İmaret mezarlığı, üçüncü Genel Müfettiş Tahsin Özer (Uzer) tarafından 1939 yılında kaldırılmıştır; Mehmet Kurnaz, "Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar", **Trabzon Fetih Yılı**, (Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Muhittin Bal), Ankara: Atlas Yayıncılık, 1994, s. 88.

³⁵ Ömer İskender Tuluk, "İmâret-i Hatuniye'den Atapark'a: Trabzon'da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık", **Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza**, (Haz. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 132.

³⁶ Kadri Bey'in türbesi için bkz. Ek-7.

³⁷ Albayrak, a.g.e., s. 228; Hüseyin Kazım Kadri'nin hatıratında 1903'de Kadri Paşa için II. Abdülhamit'in yaptırdığı görkemli Türbe'nin yol genişletme çalışmaları sırasında yıkıldığını yazmaktadır; Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 64; Bunun yanında, eski Trabzon maliyecilerinden olan ve 1942 ve 1960 yıllarında tahsildarlık yapan Arsinli Temel Çelik hatıralarında Kadri Paşa'nın türbesinin yıktırılması konusunda şu ilginç bilgiyi aktarmaktadır: "1940'lı yılların bölge valisi sayılan ve Trabzon'a gelen Tahsin Uzer'in Trabzon'daki Osmanlı Kitabelerinin yaklaşık bin adedini mermer makinelerinde öğütüp inşaatçılara mozaik olarak satmasının sebebini bilmiyorum ama Kadri Bey'in (Paşa'nın) türbesinin Atapark'tan kaldırılmasının sebebini bu olayları bizzat gören büyüklerim; vaktiyle Mısır'da görev yapan Kadri Bey'in babası ile Uzer'in babasının sürtüşmesine bağlamaktadırlar. Kadri Bey'in babası Uzer'in babasını sürdürmüş, Uzer Trabzon'a gelince park yapmak bahane ve projesiyle Kadri Bey'in türbesini yıktırarak babasının intikamını almıştır."; Mustafa Yazıcı, **Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi**, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları, 1995, s. 60.

³⁸ Tahir, a.g.m., s. 3219.

³⁹ Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 64.

babası gibi valilik ve dedesi gibi nazırlık yapmıştır. Devletin İmparatorluktan Cumhuriyete geçişine tanık olan Hüseyin Kazım, mebusluk ve gazetecilik yapmış ve Tefik Fikret ve Hüseyin Cahit ile birlikte Tanin gazetesini kurmuştur.⁴⁰

1.2. Kişiliği

Kadri Bey şahsında birçok güzel tavırlar toplayan seçkin insanlardan biriydi.⁴¹ Onu tanıyanlar faziletlerini, yüksek kişiliğini, azmini, iradesini, harikulâde zekâsını, yazma ve konuşmadaki kabiliyetini takdir etmişti. Hüseyin Kazım Kadri de babasının mektebinde yetiştiği ve vasıflarından az çok aldığı için kendisi ile iftihar etmişti.⁴²

Kadri Bey, orta boylu, iri yapılı (vücutlu), kırmızı yüzlü; siyah top sakallı, keskin bakışlı bir vali idi. Yalanı hiç sevmeyen bu valinin çok kuvvetli bir hafızası vardı. Görevine bağlı ve uygulamalarında sert huylu olan Kadri Bey çalışkan, dürüst, alçakgönüllü, halka dönük, ağırbaşlı ve dayanıklı bir kişiliğe sahipti. İyi kalpli, yiğitliği sever, güzel ve iyi düşünceli, samimi olduğu söylenirdi. Kendini halka sevdirmesini ve saydirmasını bildiği için adı, uzun yıllar Trabzonluların dilinde sevgi ve saygı ile anılmıştı.⁴³

Kadri Bey'in vefatı sonrasında, İkdâm gazetesinde yayınlanan bir makalede Kadri Bey ile ilgili bilgi ve yorumlara yer verilmişti. İkdâm'a göre o güçlü bir belleğe, güzel konuşabilme ve yazma yeteneğine sahip, düşünce ve kararları yerinde olan, dürüst, çalışkan ve tecrübeli bir kişiydi. Bu seçkin faziletlerinin dışında alçak gönüllü, tatlı dilli, dış görünüşü laubali olduğu halde aslında olgun bir kişiliğe sahip; gayet ağırbaşlı ve güvenilirirdi. Kadri Bey için bir şeyi unutmak mümkün olmadığı gibi incelemesine sunulan en karışık işlerin bile gerçek yüzünü kolaylıkla anlayabilirdi. Gayet hızlı ve akıcı yazabilen

---

⁴⁰ Din, dil ve siyaset alanında birçok eser veren Hüseyin Kazım'ın eserleri arasında en önemlileri Büyük Türk Lugatı, I-IV, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici, Yirminci Asırda İslamiyet ve Ziya Gökalp'in Tenkidi'dir. Kırmızı, a.g.m., s. 759.

⁴¹ Mehmed Tahir Kadri Bey'in şahsında birçok güzel tavrın toplandığını makalesinde şu şekilde belirtmiştir: "Merhûm müşarun ileyhin gubûbiyet-i ebediyesi hakikaten zâyi'ât-ı azîmeden ma'düddür. Feyyâz-ı müteâil hasâ'is-i cemile-i beşeriyeden birçoğunu Kadri Bey'in zâtında mezc itmiş, şahsında birçok mahâsin cem' eylemiş idi; Tahir, a.g.m., s. 3220.

⁴² Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 44.

⁴³ Yazıcı, a.g.e., s. 55; Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa Kadar**, Trabzon: Serander Yayınları, 2000, s. 147.

bir yazardı. Yazılarında bir konu hakkında bilgi veren esaslı inceleme ve tahlillere, kuvvetli ifadelerle yer verirdi fakat faydasız ve gereksiz sözlerle konuyu uzatmazdı.⁴⁴

Kadri Bey'in vefatından sonra onun hakkında bilgi veren yayın organlarından biri de "Malumat Gazetesi'ydi." Gazete onun "harikulâde zekâsı sayesinde" mesleğinde yakaladığı başarıyı anlatmaktaydı. Malûmat'a göre Kadri Bey, hayatının büyük bir kısmını hükümet hizmetinde geçirmiş, Maliye Nezaretinde küçük bir memuriyetten başlamasına rağmen üstün zekâsı sayesinde müsteşarlığa kadar yükselmişti. Maliye işlerinde engin bilgisi olduğu gibi anlaşılması çok dikkat isteyen muhasebenin bütün inceliklerini de bilirdi. Maliye Nezaretinde aldığı yerinde kararlardan ve tecrübesinden ötürü Vilayet Defterdarlığına atanmıştı. O dönemde vilayetin maliye işlerinde biriken işleri büyük bir gayretle yapmıştı. Malûmat Gazetesi onun İzmir'de Vali Vekilliği yaptığı sırada disiplini sağlama hususundaki başarısının hala dilden dile söylendiğini Paşa ile ilgili değerlendirmelerine eklemekteydi.⁴⁵

10 Mayıs 1902 tarihinde Trabzon'a gelen Reji Genel Müdürü Lûi Ramber hatıralarında, Kadri Bey'i tanımadan önce onu İstanbul'da yaptığı hizmetlerin bedelini bol bol alan bir adam olarak bildiğini ve "haris, müstebit, vicdansız, keyfine düşkün bir büyük Doğu asili" olarak tasavvur ettiğini yazmaktadır.⁴⁶ Lui Ramber'in Kadri Beyle ilgili düşünceleri Trabzon'a geldikten ve onunla tanıştıktan sonra değişmişti. Lui Ramber hatıratında Kadri Bey'in mütevazı bir hayat yaşadığını ve evinde yataktan başka bir şey olmadığını belirtir. Bu nedenle Ramber, Kadri Bey tarafından başka bir evde ağırlandı. Ramber, Kadri Bey'in kişiliği hakkındaki düşünceleri özetle şöyledir: Kadri Bey iyi bir idareci, büyük zekâyâ ve kuvvetli iradeye sahip bir şahsiyettir. Böyle karakterde adamlar bulmak için İmparatorluğun sınırına kadar gelmek gerekiyormuş. Eğer Hükümdar'ın aklına esse de Kadri Bey'i İstanbul'da önemli bir göreve tayin etse veya Sadrazam ya da başkâtip yaparak geniş yetki verse acaba ne olur? Burasını düşünmek güçtür (...) Konuşması çok, fakat açıktır. Kadri Bey'in sözlerini güzel benzetmeler, hikâyeler ve şiirler süsler. İnsan onunla konuştuğundan sonra tamamen etkisi altında kalır.⁴⁷ (...) Bu adam hodbin ve aç gözlü

⁴⁴ Fatih M. Şeker, **Osmanlılar ve Vehhâbilik Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risalesi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007, s. 14; Tahir, a.g.m., s. 3220; İÇB, a.g.e., s. 162.

⁴⁵ Tahir, a.g.m., s. 3220; Ergin, a.g.e., s. 265;

⁴⁶ Lui Ramber, **Gizli Notlar**, (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul: Tercüman Yayınları, t.y., s.133.

⁴⁷ Lui Ramber, Kadri Bey'i kendi evinde yatak olmadığı için özel hayatında sade bir adam olarak görmüştü. Lui Ramber'in böyle düşünmesinde Kadri Bey'in aksine vali muavini Mösyö Dereğli'nin şehirden üçyüz

değildir. Münzevi gibi yaşar. Şüphesiz müstebittir. Fakat çok yüksek seciye sahibi bir müstebittir ve Osmanlı memurları arasında nadir bulunur bir vatanperver tavrına sahiptir. Acaba Payitaht'tan bin kilometre uzakta bulunduğu için mi? Herhalde bu müstesna adam üzerimde unutulmaz bir etki bıraktı.⁴⁸

Kadri Bey, kişilik olarak cömert bir vali olmuştur. Halka gerekli durumlarda yardım etmiştir. Bu durumla ilgili günümüze kadar gelen rivayetler vardır. Bunlardan biri şu şekilde gerçekleşmiştir: Tekke Mahallesi'nde oturan Kadri Bey, bir gün evine giderken kömür satarak geçimini sağlayan bir köylü ile karşılaşır. Köylünün sattığı kömür parası elinde olduğu halde düşünmesi Kadri Bey'in dikkatini çekmiştir. Kadri Bey köylüye: “Ne düşünüyorsun, sorun nedir?” diye sormuş ve onun sorununu öğrenmiştir. Köylü Kadri Bey'e “Şu dağdan kömür getirdim, sattım. Köyden gelirken karım benden bir entarilik basma istedi, gelinim de entari ve çember istedi. Sen gel de elindeki bu para ile onları al” demiştir. Kadri Bey ise köylüye; “Baba kolay” demiş ve bir lira çıkarıp vermiştir. Sonrasında “Bu gece burada kal, karının, kızının, gelininin istediklerini al, köye git. Köye gittin mi bir yük kömür yapıp bana getirirsin” demiştir. Köylü hayrette kalmış ve Kadri Bey'e; “Baba sana kim derler, nasıl adamsın” diye sormuştur. Kadri Bey cevaben; “Bana Deli Kadri derler” demiştir. Köylü bu sefer onun evini sormuş ve “Tekke Mahallesi, Ali Baba Türbesi karşısındadır” cevabını almıştır. Köylü; “Sen deli olmasan tanımadığın adama bir lira verir miydin, haydi uğurlar olsun” dedikten sonra gitmiştir. Aradan biraz zaman geçtikten sonra köylü bir yük kömür ile karısının hazırlamış olduğu bir külek yoğurdu doğruca Kadri Bey'in evinin önüne getirmiştir. Kadri Bey'in evinin önünde bağırarak; “Burada Deli Kadri'nin evini bilen var mı, neresidir?” diye sormuş, bunu işitenler adamı susturmaya çalışmıştır Kadri Bey adamın sesini duyunca adamın eve gelmesi için görevlileri uyarmıştır. Getirdiği kömürü evin girişine bırakıp, yoğurt küleği ile Kadri Bey'in yanına çıkan adam hediyesini Kadri Bey'e vermiştir. Kadri Bey bundan memnun kalmış ve adamcağızı güzel karşılamıştır. Her sabah pilav yiyen Kadri Bey, hemen aşçıbaşına seslenmiş, sabahki pilavı getirtmiş ve köylü ile beraber güzelce yemiştir. O gün hükümet konağına geldiğinde Kadri Bey'in pek neşeli olduğu görülmüştür. Kadri

---

metre yükseklikte zenginlerin yazlıklarının bulunduğu yerde evinin olması etkili olabilir. Bunun için bkz. Ramber, a.g.e., s.130-131.

⁴⁸ Ramber, a.g.e., s. 134.

Bey'e o günkü neşesinin ne olduğu sorulunca kömürcü ile yediği pilavdan olduğunu etrafındakilere anlatmıştır.⁴⁹ □

Kadri Bey, emsaline idari tarihimizde nadir rastlanır çok namuskâr, dirayetli, faal, İkinci Abdülhamit'e bile boyun eğmemiş bir vali olarak tanınmıştı.⁵⁰ O, döneminin az yetiştirdiği, kendi şahsına özgü bir adamdı. Yalan en büyük düşmanıydı ve yalancı kim olursa olsun ayrıcalık yapmadan cezasını verirdi. Cömertti ve kendi gelirini bu şekilde harcardı. Cesur olduğundan ötürü Abdülhamit'ten ve Babiâli'den korkusu yoktu.⁵¹ Nitekim o cesaretini Babiâliye göstermişti. Döneminde İstanbul ondan maaşların dağıtılması için tegrafla para istemişti. Bu paranın gönderilmesinden sonra usul dışı yeniden para istenilmesini doğru bulmamıştı. Bunun üzerine Kadri Bey, tekrar para gönderilemeyeceğini, para gönderildiğinde bayramda memura maaş verilemeyeceğini merkeze bildirmişti. Merkezden tekrar para gönderilmesi emredilince Kadri Bey sinirlenmiş, düşüncelerini doğrudan merkeze bildirerek Trabzon vilayetinde paranın olmadığını ifade etmişti.⁵² Kadri Bey vilayette de cesaretini halka göstermişti. O, kabadayılardan dilekçelerine cevap vermez; cevap alamayanlar gelip şifaen ve zorla cevap almaya kalkarlarsa hiç korkmadan onları geriye çevirip ceketine "kaleme" diye yazdığı görülmüştü. Bu tavırlarından dolayı çok ilginç bir kişiliği olan Kadri Bey'in Yavuz gibi, Canikli Süleyman Paşa gibi Trabzon kabadayılarını terbiyeli olmaya alıştırdığı düşünölmüştü.⁵³

Kadri Bey, idareciliğinin yanı sıra şiir ve edebiyatla da meşgul olmuştu. Güzel yazmayı ve konuşmayı sevmiş, gazel yazarları ve konuşanları da desteklemişti. Edebiyata vakıf, kısa ve kuvvetli cümlelerle iyi yazan bir kaleme sahip olan Kadri Bey'in şiirleri tespit edilememiştir. Trabzon'un ünlü bilgini Kocamanzade'nin 1894 yılında ölmesi üzerine onun mezar taşı kitabesini Kadri Bey yazmıştı. Bu kitabenin metni ve sadeleştirilmiş hali şöyledir:

⁴⁹ Mehmet Akif Bal, "Ünlü Trabzon Valisi: Deli Kadri! ", <http://www.haber61.net/unlu-trabzon-valisi-deli-kadri-16204h.htm> (07.11.2013).

⁵⁰ "Bir İzah", (10.05.1955), **Akşam Gazetesi**, s. 5.

⁵¹ Yağmurdereli, "Trabzon Valileri", a.g.e., (16), Ocak 1945, s. 9.

⁵² Albayrak, a.g.e., s. 232.

⁵³ Yazıcı, a.g.e., s. 57.

Kocamazâde Efendi kim idi
İlm ü fazl ile yegâne geçti

Eylemiş mürğ-i mefahise hedef
Hükm-i takdîr zemâne geçti

Mevt-i âlemle müsâvi fevti
Süziş-i firkatı cânê geçti

İki noksanla hesap eyliyecek
Beyit-i târihi zebâne geçti

Ruhunu şâd ede Rabbı-ı Mennân
Kocamazâde cinâne geçti.⁵⁴

---

⁵⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 56; Yağmurdereli, a.g.m., (17), Mart 1945, s. 33; Albayrak, a.g.e., s. 228. Murat Yüksel bu kitabın sadeleştirmesini şu şekilde yapmıştı: 1- Kocmanoğlu Efendi ilim ve fazilette tekti, geldi geçti. 2- Allah'ın kaderde yazdığı hükmün zamanı gelince can kafesinden ruhu kuş gibi uçtu gitti. 3- Ölümü, âlemin ölümüyle birdi. Ayrılık ateşi canı yaktı geçti. 4- İki sayı eksikle hesaplanarak tarih beyti dilden geçti. 5- İhsanı ve nimeti pek bol olan Rabbim Onun ruhunu şâd etsin. Kocmanoğlu cennetlere geçti. Yazıcı, a.g.e., s. 56.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KADRI PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON

2.1. Trabzon'un İdari ve Siyasi Yapısı

Kadri Paşa döneminde Trabzon vilayetinin kuzeyde Karadeniz, doğuda Rusya, güneyde Erzurum ve Sivas, batıda ise Kastamonu ile sınırı vardı. Bu dönemde Trabzon vilayetinin alanı 32.000 km'dir. Karadeniz sahilinde olan Trabzon Vilayeti bu dönemde dört sancaktan oluşmaktaydı:

1. Merkez Trabzon Sancağı,
2. Lazistan Sancağı (Rize),
3. Gümüşhane Sancağı,
4. Canik Sancağı (Samsun).⁵⁵

Kadri Paşa döneminin son yıllarında Trabzon sancağı aşağıdaki kazalardan ve nahiyelerden oluşmuştu:

Tablo 1: 1900 Yılında Trabzon Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler

Kaza Adı	Kazaya Bağlı Nahiye Adı
Trabzon Merkez Kaza	Yomra, Maçka, Şarlı ve Tonya
Ordu	Bolaman, Perşembe, Ulubey, Habsemana ve Aybastı
Giresun	Keşap, Akköy, Kırık ve Piraziz
Tirebolu, Akçaabat, Of, Sürmene, Görele ve Vakfikebir	

Kaynak: TVS, 1901, s. 106–124.

⁵⁵ TVS 1896, s. 99.

Bu dönemde İl Genel Meclisi'nde Kadri Paşa'nın başkanlığında Defterdar Şefik Bey, Mektupçu Zeynelabidin Reşit Bey, Nakibüleşraf Müftü Esseyid Mahmud İmadeddin Efendi, Nemlizade Hacı Osman Efendi ve Hacıdervişağazade Eşref Efendi çalışıyordu. İl Bayındırlık Komisyonu'nda Subaşızade Miriman Pertev Paşa yönetiminde Nüfus Nazırı (Başmüdürü) Mustafa Efendi, rütbe ve nişan sahibi Osmanpaşazade Rıza Bey, Hacıbuladzade Şakir Efendi ve Şatırzade Rıfat Bey vardı. Evkaf Komisyonu'nda Hacısadıkefendizade Hacı Vehbi Efendi, Din bilgini Semercizade Hacı Mehmet Efendi, Din Bilgini Ruşen Efendi, Velikaptanzade İbrahim Efendi görev yapıyorlardı. İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi'nde Müderris Ahmet Mahir Efendi, Ceza Dairesi'nde Murathanzade Ziya Bey, rütbe ve nişan sahibi Hacıhamdiefendizade Hacı Tevfik Efendi, Ticaret Mahkemesinde Çulhazade Kadri, Serdarzade Salih, Çizmecizade Rasim Efendiler, Hukuk Mahkemesinde Hacı Aldülgani Efendi, Ceza Mahkemesinde Hacıbilâlzade Osman Efendi üyelik yapıyorlardı.⁵⁶

Kadri Paşa döneminde Tanzimat ilkelerine uygun olarak bütün Osmanlı vilayetlerinde olduğu gibi Trabzon vilayetindeki resmi dairelerde de Müslümanların yanı sıra gayr-ı Müslimler etkin olarak görev yapmıştı. 2 Ocak 1897 tarihinde Trabzon Valisi Kadri Paşa tarafından hükümet merkezine gönderilen şifreli telgrafa göre Ermeniler, rejî idaresinde ve duyûn-ı umûmîde sevk memuru, odacı ve kantarcı gibi görevler yapmıştı.⁵⁷ Ermenilerin resmi devlet dairelerinde önemli görevler yaptığı 1898 yılında basılan salnamelerde de mevcuttur. Nitekim Kadri Bey'in başkanlığındaki İl Genel Meclisinde Metropolit Kostantinos Efendi, Murahhas Katolik Bogos Efendi, Ermeni Murahhası vekili Husrof Efendi, aza olarak da Petraki Efendi ile Ohannes Efendi vardı. Tercüme odasında tercümanlık görevini Ermeni Andon Efendi yürütmüştü. Vilayet Matbasının İkinci Mürettibi Zakar Efendi'dir. Adliye kurumlarında çalışan Ermeniler; Mahkeme-i İstinaf Hukuk Dairesinde Bogos Efendi, Mahkeme-i İstinaf Ceza Dairesinde Mıgırdıç Efendi, Ticaret Mahkemesinde Karabet Efendi'dir. Ermenilerin yer aldığı diğer görevlerden bazıları şunlardır: Maarif İdaresi'nin Baş tercümanı Mıgırdıç Rafaelyan Efendi, Muhasebe Kaleminde Sandık Emîni Aleksan Efendi ve Tahrirat Kaleminde Sevk Memuru Bedros Ağa'dır.⁵⁸

⁵⁶ Goloğlu, a.g.e., s. 149.

⁵⁷ Abdurrahman Okuyan, **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875–1900) Trabzon**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 149.

⁵⁸ TVS 1898, s. 242–259.

Trabzon, bulunduğu coğrafyanın doğusu, batısı ve Doğu Anadolu ile İran'a uzanan yolların başlangıç noktasında yer alan liman özelliğinin de etkisiyle, tarih boyunca Karadeniz'in güney sahilindeki en önemli ve stratejik şehri olma özelliğine sahiptir. Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisi olan Trabzon bu coğrafi, stratejik ve jeopolitik önemini tarih boyunca devam ettirir. Roma'dan Osmanlı'ya kadar devam eden uzun asırlar boyunca, bu ehemmiyet hiç azalmamış, aksine önemli yollar üzerinde bulunan Trabzon'un mevkii, güncelliğini ve önemini sürekli arttıran bir seyir takip etmişti.⁵⁹

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti önemli topraklarını kaybetmişti. Sonraki süreçte Anadolu'ya göç, giderek yoğunlaşmış ve göçmenlerin vilâyetlere dağıtılmaları, yerleştirilip barındırılmaları önemli bir sorun haline gelmişti. Diğer taraftan iç ayaklanmalar, özellikle Ermeni Sorunu, bütün boyutlarıyla bu dönemde ortaya çıkmıştı.⁶⁰ XIX. Yüzyıl sonunda Trabzon da ülke içinde meydana gelen Ermeni sorunundan etkilenmiş, 1895'de Ermeniler Trabzon'da olaylar çıkarmıştı.

XIX. yüzyılın son döneminde uluslararası finans kapital, Osmanlı maliyesi ve imparatorluğun önemli üretim etkinliklerine Duyun-u Umumiye İdaresi yoluyla doğrudan el koymuş ve örgütlenmesini de etkilemişti. Duyun-u Umumiye'nin ve Reji'nin Osmanlı tarımına girişi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hoşnutsuzluk ve protestolara yol açtı. Yerel tüccarlarla işbirliği yapan tütün üreticileri Reji'nin kurduğu güçlü örgütün elinden kurtulmak amacıyla ürünlerini imparatorluk dışına kaçırmaya başlamıştı.⁶¹ Anadolu'nun sahil kesiminde bulunan Trabzon'un üreticileri de bu durumdan etkilenmiş ve tütünlerini kar ederek satmak için kaçırmışlardır. Bu durum Trabzon'da kaçakçılığın artmasına sebep olmuştu.

Kadri Paşa'nın Trabzon Valiliği görevine atandığı dönem genelde ülkenin ve buna paralel olarak Trabzon'un sıkıntılı yıllarına rastlamıştı. O, zor bir vilayette valilik yapacaktı. Bu sebeple Kadri Paşa, Trabzon Valiliği süresince şehre yönelik yatırım

⁵⁹ Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16–18 Mayıs 2006**, 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 399.

⁶⁰ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha "Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", **OTAM**, (3), 1992, s. 413.

⁶¹ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 93- 94.

işlerinden ziyade asayiş meselelerine eğilmiş; asayiş meselelerini çözmek için de kanun yanında kendisine mahsus yöntemler geliştirmişti.⁶²

2.2. Kadri Paşa'nın Yönetim Anlayışı ve Trabzon Valiliği

Kadri Paşa, 21 Nisan 1892'de⁶³ “on beş bin guruş maaşla Trabzon Vilayeti Valiliğine” tayin edilmişti.⁶⁴ Ali Paşa'nın yerine vali olan Kadri Paşa, Trabzon halkına kendisini sevdirmiş ve saydırmıştı. Onun adı uzun yıllar Trabzon halkının dilinde sevgi ve saygı sembolü olarak kalmıştı. Bu başarısı dindar ve kültürlü olmasına ve ileri görüşlü bir yöneticilik yapısına sahip olmasına dayandırılmıştı. O, Osmanlı Devletine son derece bağlı ve Abdülhamit taraftarı bir vali olmuş, memleket düşmanlarına hiç acımamış, bu kişiler Trabzon'dan çıksa dahi hemen padişaha bildirmişti.⁶⁵

Kadri Paşa, Trabzon valisi olarak atandığında vilayeti bir anarşi içinde bulmuştu. İlk zamanlarda alışılmış bir tarzda vilayeti yöneten vali, bu yolla hiçbir şey yapılamayacağını anlayınca kendi içtihadına göre hareket etmeye karar vermişti. Bundan sonra “adil bir müstebit” tavrını takınmış; hükümetin kanunlarını, nizamlarını usul-i idaresini pây-mâl edecek icraata başlamıştı. Ona göre bütün kanunlar ve nizamlar hükümetin teessüs etmiş olduğu bir memlekette uygulanabilirdi. Kadri Paşa, Trabzon'da hükümet ve kanun namına bir şey göremediğinden öncelikle hükümeti tesis, ondan sonra da kanunları tatbik etmeye başladı. İlk icraat olarak, İstinaf ceza reisini, Adliye'nin en büyük memurunu vapura bindirip İstanbul'a iade etti. Adliye Nezareti bu durumdan rahatsız olunca Sadaret'e müracaat etti. Kadri Bey'in azarlanmasını ve İstinaf ceza reisinin Trabzon'a iadesini istedi. Meclis-i Vükela, İstinaf ceza reisi Esad Efendi'nin vazifesine uygun davranmayarak memleketi fesada veren hareketlerde bulunduğu karar verdi ve onun yerine başka birini tayin etti.⁶⁶ Böylelikle Kadri Paşa'nın başarılı bir uygulama yaptığı Meclis-i Vükela tarafından da onaylanmış oldu.

---

⁶² Mehmet Akif Bal, “Vali Kadri Bey'in Trabzon'daki Asayiş Uygulamaları” <http://www.karalahana.com/makaleler/tarih/vali-kadri-bey-trabzon.html> (07.11.2013).

⁶³ Kadri Bey'in Trabzon valiliğine atanması Hicri takvime göre 23 Ramazan 1309, Rumi Takvime göre 9 Nisan 1308 ve Miladi takvime göre 21 Nisan 1892'dir.

⁶⁴ **BOA, HR. SAİD** 1/822; **BOA, İ. DH**, No: 99861; Tahir, a.g.m., s. 3219.

⁶⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 55.

⁶⁶ Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 51-52.

Kadri Paşa, yapmış olduğu atamalarda kişinin fiziksel özelliklerine dikkat etmiş ve devlet otoritesinin sağlanmasında bu kişileri yönlendirmiştir. Örneğin; Kadri Paşa, Tahrirat Kâtiplerinden uzun boylu ve çatık kaşlı Behçet Efendi'ye Akçaabad Kaymakamı olacağını bildirmiştir. Akçaabat devamlı olay çıkaran bir ilçe olduğu için Behçet Efendi şaşırılmış ve bu ilçeyi nasıl idare edebileceğini Kadri Paşa'ya sormuştur. Kadri Paşa, Behçet Efendi'ye bu iş için uygun olduğunu şu şekilde anlatmıştır: “Ayıp, ayıp, Maşallah boy bos yerinde, ensen kalın, kaşların çatık, gözlerin bakarken ne düşündüğünü karşıdakinden saklayabiliyor”. Kadri Paşa, Behçet Bey'e işini nasıl yapacağını da öğretmiş ve şu emirleri vermiştir: “Eline baston alacaksın, yolda ağır ağır yürüyeceksin, etrafına dokunmayın bana der gibi hışımla bakacaksın, vergi işlerini Malmüdürü, asayiş Jandarma, yazışmayı Tahrirat Kâtibi yapar”. Kadri Paşa, Behçet Bey'e ilçede çok fazla sıkıntı çıkaran birisi olduğunda ne yapması gerektiğini bildirmiştir: “Birincisinde nasihat eder, ikincisinde bağlar, jandarmaya teslim eder ve bana gönderirsin”. Kadri Paşa, Behçet Bey'i Akçaabad Kaymakamı olması için ikna etmiştir. O, Behçet Bey'den koyu renk elbise giymesini ve gözlük takmasını istemiştir. Behçet Bey'e devlet azameti için ondan daha iyi bir temsilci bulamayacağını da ifade etmiştir.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde adalet ve devlet mekanizmalarının en iyi şekilde işleminde halkın şikâyetlerinin önemli bir rolü olmuş ve merkezden verilen bir emrin görevlilerce en iyi şekilde uygulanıp uygulanmadığı yapılan şikâyetler dikkate alınarak değerlendirilmiştir.⁶⁸ Nitekim Trabzon Valisi Kadri Paşa'nın düzeni sağlamak için yaptığı uygulamalardan hoşnut olmayanlar olmuş ve onu merkeze şikâyet etmişti. Bu şikâyetlerden biri 20 Muharrem 1312 (24 Temmuz 1894) tarihinde yapılmıştı. Bu dönemde İstanbul'da deprem meydana gelmiş ve herkesi yaralamıştı. Cami ve mescitlerde padişahın sıhhati için dua edilmekteydi. Trabzon Valisi İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken Cumartesi günü ikindi namazından sonra askeri mızıka ile Hükümet Konağında şarkı söyletmekle itham edilmişti. Merkeze gönderilen telgrafta ayrıca ahalinin bu duruma şaşırıldığı yazılmış; ulema ve eşraftan beş kişinin imzası ile Kadri Bey'in yaptıkları ihbar edilmişti. Merkez bu şikâyetleri dikkate almış ve Kadri Paşa hakkında soruşturma yapmıştı. 3 Safer 1312 (6 Ağustos 1894) tarihinde Trabzon'a gönderilen telgrafla

⁶⁷ İÇB, a.g.e. , s. 165.

⁶⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, 3. Baskı, İstanbul: T.C. BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2010, s. 21.

İstanbul’da meydana gelen depremten dolayı herkes camide dua ederken Trabzon valisinin Hükümet Konağı’nda askeri mızıkacı çaldığı haberinin asılsız olduğu bildirilmişti.⁶⁹

Kadri Paşa, 1895 yılında merkeze yeniden şikâyet edilmiş ve şikâyetler hakkında rapor tutmak için Anadolu Vilayeti Umum Müfettişi Şakir Paşa görevlendirilmişti. Müfettiş Şakir Paşa 5 Aralık 1895 tarihinde verdiği raporda, şikâyetçilerden vali hakkındaki iddialarını ispat etmelerini istemiş, yaptığı araştırmalar sonucunda da vali hakkındaki iddiaların kayda değer olmadığını merkeze bildirmişti.⁷⁰

Vali Kadri Paşa hakkındaki şikâyetlerden bir diğeri 1897 yılında meydana gelmişti. Hatta bu şikâyetler üzerine sultanın kâtiplerinin bulunduğu özel kalemi 3 Mart 1897’de (29 Ramazan 1314/H–19 Şubat 1312/R) sadrazama bir tezkire-i hususiyye göndermiştir. Bu tezkirede Trabzon Valisi Kadri Bey vazifesine olan ilgisizliği ve ihmalkârlığından dolayı şikâyet edilmiş ve valinin değiştirilmesi istenmiştir. Aynı gün bu tezkire Meclis-i Vükelâ tarafından okunmuş ve değiştirilmesi düşünülen Kadri Bey’in yerine eski Zabtiye Nazırı Nazım Paşa, eski Hicaz Valisi Hacı Hasan Paşa, eski Diyarbakır Valisi Aziz Paşa ve Şurayı Devlet Mülkiye İdaresi azasından Enis Paşa padişaha vali olarak önerilmişti.⁷¹ Nitekim sadrazam tarafından irdelenen bu mesele aynı gün Saray Başkâtibi Tahsin tarafından padişaha yazılı olarak bildirilmişti. Saray Başkâtibi Tahsin, Kadri Bey’in vazifesine olan ilgisizliği ve ihmalkârlığından dolayı Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ’nın Kadri Bey’in görevinden alınması ve yerine uygun birinin atanması yönünde karar aldığını yazılı olarak padişaha bildirmiştir.⁷² Padişah 1897 yılında yapılan bu şikâyetler üzerine Kadri Bey’in görevine devam etmesi yönünde karar almış ve Kadri Bey’de Trabzon Valiliğini ölüm tarihi olan 1903’e kadar devam ettirmiştir.

Trabzon’u ziyaret eden Lûi Ramber’e göre Kadri Bey, Trabzon’un yönetimini tamamen değiştirmiş, “Adliye kırtasiyeciliği”⁷³ yapmadan haydutlarla giriştiği mücadeleyi

⁶⁹ BOA, İ. HUS. 27/81.

⁷⁰ BOA, A. MKT. MHM. 720/7.

⁷¹ BOA, YA. RES. 85/35. Kadri Bey’in valilikten alınmasına yönelik sunulan tezkire ve mazbata için bkz.: Ek-8; Ek-9.

⁷² BOA, Y. PRK. BŞK. 50/32. Saray Baş Kâtibinin Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ’nın Kadri Bey’in valilikten alınması yönünde aldığı kararı padişaha bildirmesi hakkında bkz.; Ek-10.

⁷³ Kadri Bey, İstanbul tarafından seçilen Adliye memurlarının kaçakçılar ve haydutlar arasından seçildiğini düşünmüştü. Bu sebepten dolayı Kadri Bey “Adliye Kırtasiyeciliği”ne lüzum görmemişti. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Lui Ramber, a.g.e., s. 132.

kazanmış ve onun döneminde insanlar gündüz veya geceleyin vilayette istediği yere güvenle gidebilmiştir. Ramber'e göre Kadri Bey'in adaleti sağlama usûlu olan "sopa ile te'dib" uygulaması sonuçlarından dolayı başarılı olmuştur. Kadri Bey bu uygulamayı icra ederken uzun uzun Adliye kırtasiyeciliğine gerek görmeden işlerini yürütür, Roma hukukunun kurallarını incelemek ve uygulamaktan uzak durur ve hak edene cezasını alaylı bir şekilde verirdi. Kadri Bey, fenalıkta bulunmuş bir serseri yanına getirildiği zaman onu kısaca sorguya çeker ve hemen bir sade veya şekerli kahve ikram edilmesini emrederdi. Sade kahve, tabanlara sopa ile atılan bir dayak olup, bu dayağı yiyen üç dört gün ayağını yere basamazdı. Şekerli kahve ise daha önemli bir dayaktı. Bunu yiyen on veya on iki gün hastanede yatarı. Kadri Bey'in uygulamalarındaki tecrübe ile sabittir ki onun ikramı olan kahveyi içen ve ilk uyarıya maruz kalanlar bir daha kabahatlerini tekrar etmiyorlardı. Sözde medenî ismini taşıyan memleketlerde olduğunun aksine Trabzon'da kabahatini tekrarlayanlar azdı.⁷⁴

Kadri Bey, özellikle "idare-i hükûmette" biraz tahakküm edici ve başına buyruk olsa da; zamanın şartlarını gözetken ve duruma göre doğru davranmayı bilen bir valiydi.⁷⁵ Halkla kurduğu diyalog yanında devlet otoritesinin temini için de taviz vermeyen Kadri Bey, görevinde aciz kalan devlet memurlarına çok sert davrandı. Oğlu Hüseyin Kadri Bey'in anlattıklarına göre Kadri Bey, dayak yiyen bir zaptiye neferini ağlayarak Savcılık Dairesine gittiği için sert bir şekilde uyarmıştı ve zaptiye'yi döven kişinin ayağına ip taktırıp Hükümet Konağı'na getirmişti. Sonrasında zaptiye'ye ise; "seni ilk ve son defa affediyorum. Bundan sonra hükümeti temsil eden bir zabıta memuru böyle bir tecavüze maruz olduğu zaman kendini müdafaadan geri durursa, o zaman benim ne yapacağımı görür" demişti.⁷⁶

İngiltere konsolosu Longworth, 1893'de Trabzon'da Ermeni karışıklığı ve kolera salgını yaşanmasından dolayı Trabzon yönetimini Merkezi hükümete göre daha az suçlu bulmuştu. Bu dönemde yerel yöneticiler ayırım yapma faaliyeti ile işleri halletmeye çalışırken; Trabzon valisi Kadri Bey, övgüyü hak eden bir yönetim sergilemişti. Bitmek tükenmek bilmeyen zorluklara rağmen Kadri Bey insanına ve ülkesine en iyi şekilde

⁷⁴ Ramber, a.g.e., s. 132.

⁷⁵ Hüseyin Kazım Kadri, a.g.e., s. 44.

⁷⁶ Mehmet Akif Bal, "Ünlü Trabzon Valisi: Deli Kadri! ", <http://www.haber61.net/unlu-trabzon-valisi-deli-kadri-16204h.htm> (07.11.2013).

hizmet etmişti. Nitekim bu olaylarda sempatik yapısı ve yorulmak bilmek enerjisi, tecrübesi ile birleşince bölgede çok iyi bir ün kazanmıştı. Longworth'un vali Kadri Bey hakkındaki görüşleri yıllar geçtikçe olumlu yönde değişmişti. 1894 yılı olayları ile ilgili raporunda Longworth, Kadri Bey'e güven duyduğunu ve ülkenin şartlarının düzelmesi için çaba sarfettiğini vurgulamıştı. Kadri Bey'in attığı adımlar merkezî hükümetçe engellenmişti. Vali de mevcut sisteme göre, her şeyin başkente bağlı olmasından şikâyet etmiş ve başkente olan itirazlarından dolayı, ona "İkinci Midhat Paşa gibi hareket etmemesi" ima edilmişti.⁷⁷

Lûi Ramber hatıralarında, Kadri Bey'in imparatorluğun idaresindeki karışıklıktan üzgün olduğunu, her şeyi ve herkesi düzene sokma gayesini ispatlamaya çalıştığını yazmıştı. Kadri Bey Trabzon'a geldiği zaman vilâyet haydutların eline geçmiş ve haydutlar silahlı çeteler tutmuştu. Memurlar ahmak, haris ve vicdansızdı. Kadri Bey, düzeni sağlamak için kanuni olmayan bir yol tutmuş ve vilâyette sıkı bir yönetim ilan etmişti. Lui Ramber'e göre Kadri Bey'in uygulamalarındaki sonuç mükemmeldi. Onun idare ettiği bölgede bugün halk sükûn içinde yaşamaktaydı. Çiftçiler, amele ve tüccarlar ise kaygısız bir yaşam sürmekteydi. İkiyüzlülerle başkalarının sırtından geçinmeye alışık olanlar şüphesiz halinden memnun değildi. Fakat çoğunluğu oluşturan doğru kişiler onun ismini unutmamışlardı.⁷⁸

Kadri Bey idaresi altında olan Trabzon vilayetinde yabancı konsolosların işine müdahale etmesinden hoşlanmazdı ve bu konu hakkındaki düşüncelerini de çekinmeden söylerdi. Nitekim onun döneminde kapitülasyonlardan yararlanarak gerekli gereksiz vilayetin hemen her işine burnunu sokan Rus konsolosu Kadri Bey'i hükümete şikâyet ederdi. Bu husustaki yazılardan birine, bir gün Babıâli'den, idare-i maslahat edilmesi yolunda cevap gelince Kadri Bey'in sabrı taşmış ve Babıâli'ye şifreli bir cevap göndermişti. Bu cevapta Kadri Bey, Babıâli'ye "İdareyi Konsolos eline aldı, bize de yalnız maslahat kaldı" yazmıştı.⁷⁹

---

⁷⁷ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)", **Belleten**, LXVII, (250), 2003, s. 884.

⁷⁸ Ramber, a.g.e., s. 134.

⁷⁹ İÇB, a.g.e., s. 165.

Kaynaklar Kadri Bey'in idareciliği hakkında övücü cümleler kurmuştur. Sultan Reşad'ın mabeyn kâtipliğinde bulunmuş olan Halid Ziya Uşaklıgil, hatıratında Kadri Bey'den “Abdülhamid idaresinin, Aydın vilayeti defterdarlığında, sonraları Trabzon vilayetinde emsaline kıyas kabul edemiyen fa'al, zeki, dürüst” bir idare ricali olarak bahsetmişti.⁸⁰

Kadri Bey'in Trabzon'da imar faaliyetleri yapıp yapmadığı hususunda farklı görüşler vardır. İbrahim Alaettin Gövsa'ya göre kıymetli ve orjinal bir zat olan Kadri Bey'in kusuru Trabzon'da bulunduğu on yıl zarfında bir imar eseri meydana getirmemiş olmasıdır.⁸¹ İÇB tarafından yayınlanan Meşhur Valiler adlı esere göre Kadri Bey, zekâsını ve gücünü Trabzon'un imarına, halkın ilerlemesine sarf edebilseydi bunda da başarı sağlayabilirdi.⁸²

Mehmed Tahir'e göre Kadri Bey, Trabzon'un imarı için sürekli çalışmıştı. Özellikle Trabzon limanının inşası gibi çok önemli bir hizmetin gerçekleşmesini sağlamıştı.⁸³ Mahmut Goloğlu'da bu görüşü desteklemiştir. Ona göre de Kadri Bey'in Trabzon'daki hayatı imar işleriyle geçmişti ve Değirmendere'deki 200 metrelik eski taş iskele onun zamanında yapılmıştı.⁸⁴

Trabzon Kadri Paşa'nın döneminde parklarıyla, köprüleriyle, temiz havasıyla, meydanlarıyla, zanaat çarşılarıyla güzel ve kumlu tabii sahiliyle, okulları ve meşhur bilginleriyle en güzel devirlerinden birini yaşamış; camileri, askerî hastanesi ve hamamları ile çok faal bir şehir haline gelmişti.⁸⁵

2.2.1. Eşkıyalık, Kaçakçılık ve Kadri Bey'in Aldığı Tedbirler

Her hükümetin olduğu gibi, Abdülhamit rejiminin de en büyük korkusu eşkıyalıktan ayaklanmaya uzanan asayiş meseleleridir. Ortak gözetleme ve grup sorumluluğunun bu gibi huzursuzlukları önleyeceği ve sert cezalandırma yöntemlerinin

---

⁸⁰ Kırmızı, a.g.m., s. 760.

⁸¹ Gövsa, a.g.e., s. 201.

⁸² İÇB, a.g.e., s. 163.

⁸³ Tahir, a.g.m., s. 3220.

⁸⁴ Goloğlu, a.g.e., s. 147; Yazıcı, a.g.e., s. 56.

⁸⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 57.

idareyi zora sokacak kötülükleri engelleyeceği düşünülmektedir. Padişah merkezde ve merkezden uzaktaki vilayetlerde asayişini sağlamak için vilayetlerin sultanı olarak düşünülen valilerine büyük bir sorumluluk vermiştir. Valiye asayişini sağlamak için Zabıta işleri başlığında zaptiye gücünün idaresi, yol ve köprü güvenliğinin sağlanması, ahalinin huzur ve asayişinin korunması, devlet, memleket ve kişiler aleyhinde kanunsuz hareket edenlerin ele geçirilmesi, şehrin ve genel olarak vilayetin emniyeti için gereken teftiş ve tahkikatın yapılması, düzenli ihlal edecek hareket zuhurunda Babıâli'ye haber verilmesi, zaptiye gücünü aşan hadiselerde kumandana verilecek resmi senet karşılığında asker sevk edilmesi görevleri verilmiştir.⁸⁶

Kadri Bey, 1308'de (1892) Maliye Müsteşarlığında görevli iken Trabzon Vilayeti valiliğine atanmıştı. O, Trabzon valiliğinde “her günü her dakikasını, bir eser-i idare ile geçirmiş, geceyi gündüze katarak vilâyetin ve bilhassa Trabzon gibi mühim bir vilâyetin muhtâç olduğu terakkiyat-ı maddiye ve ma'neviyesinin ihtisâline bezl-i cehd eyleyerek” görev yapmıştı. Bunun sonucunda o dokuz senenin sonunda vilayetin her yerinde emniyet ve asayişini sağlamış ve vilayeti eşkiyadan ve deniz ve kara kaçakçılarından temizlemişti.⁸⁷ Kadri Bey'in mizacı ve idari hareketleri, Köprülü Mehmed Paşa'yı, Kuyucu Murat Paşa'yı ve İkinci Mahmud zamanındaki valilerden Hakkı Paşa ile Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşayı hatırlatmıştı. O, işlerini yaparken tamamen kanuna bağlı kalmamış, kendine özgü kestirme yollar bulmuş ve halka kendini sevdiren saydırmıştı. Onun Trabzon'da söylenen menkıbeleri günümüze kadar ulaşmıştı.⁸⁸

Kadri Bey döneminde Trabzon, Batum'dan İnebolu'ya kadar süren büyük bir vilayet ve ikinci bir Makedonya denecek kadar karışıktı. O bundan dolayı eşkiyalara dayak atmış ve onlara kanun dışı bazı cezalar kesmişti. Maçka-Trabzon arasındaki yolu bile emniyet için trafiğe kapatmıştı.⁸⁹ Kadri Bey zekâsıyla ve kendine mahsus tedbirleriyle eşkiyayı sindirmişti. Ele geçirdiği kaçakçılara “şekerli kahve diyerek dayak ikram ettiği” meşhurdu. Eski haydutları jandarmalıkta, tütün kaçakçılarını kolculukta kullanırdı.⁹⁰

⁸⁶ Abdulhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895–1908**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 152; 171.

⁸⁷ Tahir, a.g.m., s. 3220.

⁸⁸ İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946, s. 201; Mehmet Akif Bal, **Trabzon'lu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri**, İstanbul: Çatı Yayınları, 2007, s. 851–852.

⁸⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 56.

⁹⁰ Gövsa, a.g.e., s. 201.

Kadri Bey döneminde halkın yaylalara ve civar köylere gidememe sorunu çözülmüş, cinayetlerin önüne geçilmiş, eşkıyaların birçoğu Kadri Bey'den yardım dilemeye mecbur edilmiş ve sonrasında affedilmişti. O eşkıyaların yanı sıra şehirdeki tütün kaçakçıları ile de mücadele etmişti. Tütün kaçakçıları hükümet kuvvetleriyle çarpışmalar yapmış ve bu çarpışmalar bazen günlerce devam etmişti. Kadri Bey, önce kaçakçılara bu işten vazgeçerek namuslu insanlar gibi başka bir kazanç yolunu tutmalarını söylemiş, dinlemezlerse üzerlerine kuvvetler göndermişti.⁹¹

Kadri Bey'in kaçakçılıkla ilgili sıkı önlemler alması onun hakkında şikâyetlerin yapılmasına neden olmuştur. Kadri Bey, kaçakçılık ve benzeri olaylardan dolayı göreve başladığı 1892'den itibaren sürekli şikâyet konusu olmuş ve yerel eşraf tarafından defalarca azl edilmesi istenmişti.⁹² Örneğin; onun kaçakçılıkla ilgili sıkı önlemler almasından rahatsız olan tütün ziraatı yapan Akçaabatlılar, Kadri Bey'i merkeze şikâyet etmişti. Şikâyetçiler Kadri Bey'in tütün ziraatı yapanları tütün kaçakçılığı ile itham etmesinden ve kendilerine aşırı şiddet göstermesinden dolayı Kadri Bey'i şikâyet etmişti. Ayrıca Akçaabatlı şikâyetçiler Kadri Bey'i Reji İdaresi'nden maaş olmakla suçlamışlardı. Osmanlı Devleti tarafından bu şikâyetleri değerlendirmek için atanan Anadolu Vilayeti Umum Müfettişi Şakir Paşa 5 Aralık 1895 tarihinde verdiği raporda, vali hakkındaki iddiaların geçersiz olduğunu yazmış ve vilayetin emniyet ve asayişini sağlamada Kadri Bey'in çok gayret ettiğini vurgulamıştı.⁹³

Trabzon Valisi Kadri Bey döneminde kaçakçılarla mücadelede önemli bir yükseliş olmuş fakat kaçakçılık tamamen önlenememişti. Bölgenin en yetkili mülki amiri olan Trabzon Valisi, Karadeniz Bölgesi'nde kaçakçılığın önlenmesinde jandarma ve zabtiye kuvvetlerinin bile yetersiz kaldığını açıklamış; silahlı mücadeleye yönelmek yerine kendi hallerine bırakıldıkları takdirde haydutluklarının yok olup asayişin sağlanacağını savunmuştu. Vali Kadri Bey, bölgede incelemelerde bulunan Müşir Ahmet Şakir Paşa'nın da kendisiyle aynı görüşü savunduğunu vurgulamıştı. Diğer taraftan askerin etkisine de dikkat çekerek kaçakçıların takibinde ve yakalanmasında askerin devreye girmesiyle daha başarılı sonuçlar elde edileceğini düşünerek merkezden askeri yardım istemişti. Kaçak

⁹¹ Yağmurdereli, "Trabzon Valileri", a.g.e., (16), Ocak 1945, s. 9.

⁹² Hamdi Özdiş, **Taşra'da İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876–1909)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 53.

⁹³ **BOA, A. MKT. MHM. 720/7.**

takibi aslında Reji kolcularının görevi olmakla birlikte jandarmadan da gerektiğinde yardım temin edilmiş, fakat buna rağmen sonuç alınamamıştır. Vali Kadri Bey, Trabzon'da kaçakçılığın önlenmesi için Dâhiliye Nezareti'ne öneriler sunmuştu. Ona göre en makul ve uygulanabilme ihtimali daha yüksek olan yöntem, kaçakçı köylerin mahsulünün tamamen serbest bırakılmasıydı. Reji İdaresi bu köylerin tütünlerinin bir okkasını bile satın alamayacak ve bu şekilde kaçakçılık engellenebilecekti.⁹⁴

Kadri Bey'in tütün kaçakçılığıyla mücadelesi hakkında günümüze kadar gelmiş ilginç rivayetler vardır. Bu rivayetlerden biri şu şekilde gerçekleşmiştir: Bir gün Kadri Bey, sırtına bir çuval kömür yüklenmiş perişan kıyafetli bir köylüyle karşılaşınca yanına çağırarak şu soruyu sormuştur: “Baba, bu kömürden bari bir şeyler kazanabiliyor musun, geçimini temin edebiliyor musun?”. Köylü bu soruya şu şekilde cevap vermiştir. “Ah, halimi sorma efendim, Kadri Bey isminde birini buraya vali diye göndermişler, herif tütün kaçakçılarını aman vermiyor. Biz de şimdi on okka kömür satıp beş on para kazanmaya uğraşıyoruz”. Kadri Bey köylünün bu cevabı üzerine kendisinin vali olduğunu söylememiş ve köylünün eline bir altın bırakarak oradan ayrılmıştır. Köylü, bu kişinin Vali Kadri Bey olduğunu öğrenince, sırtındaki kömürü hemen oraya bırakarak köyüne doğru koşmaya başlamıştır. Fakat Kadri Bey sonradan bu adamı buldurmuş ve ona her ay bir altın lira maaş tahsis etmiştir.⁹⁵

Longworth'a göre, Kadri Bey döneminde halkın huzuru ve güvenliğinin sağlanması için önemli adımlar atılmıştı. Özellikle 1893'te Hamdi Bey ve Hasan Fehmi Efendi adındaki iki yerel Ceza Mahkemesi başkanının yönetimi altında yeterince tatmin edici bir adalet uygulanmıştı. Aynı yıl sivil ve askerî otoriteler arasındaki ilişki de genel anlamda iyiydi ve askerî birlikler de halka iyi davranmaktaydı.⁹⁶ Osmanlı kaynaklarında 1894 yılında verilen bilgilere göre, merkez vilayette 481, Lazistan sancağında 175, Canik sancağında 257 ve Gümüşhane sancağında 154 olmak üzere vilayette polis ve jandarma kuvveti toplam 1067'dir.⁹⁷ 1894 yılında Albay Süleyman komutasındaki jandarmanın sayıları 302 kişi azaltılmasına rağmen, yıl boyunca övgüye layık işler yapılmıştı. Bu yıl

⁹⁴ Filiz Dıgıroğlu, **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007, s. 111; 124.

⁹⁵ Mehmet Akif Bal, “Ünlü Trabzon Valisi: Deli Kadri!”, <http://www.haber61.net/unlu-trabzon-valisi-deli-kadri-16204h.htm> (07.11.2013).

⁹⁶ Halaçoğlu, a.g.m., s. 896-897.

⁹⁷ **BOA, Y.PRK. UM.** 30/59.

içerisinde maaşı halk tarafından ödenen gece bekçileri de, yine yetersiz sayılarına rağmen görevlerini gayet iyi yapmışlardı. Ancak polis gücü olması gerektiği gibi olamamış, hatta bazı polis komiserleri rüşvet olaylarına karışmışlardı. Longworth, raporunda Osmanlı ceza kanununa göre bir devlet görevlisi tarafından fertlere uygulanan şiddet ve zulm fiiline 3 yıldan 5 yıla kadar verilen ceza süresi verildiğinden bahsetmişti. Ona göre adlî yargının işleyişi için bu süre kısaltılmalıydı. Yine de vilayette adalet, çok az taraf tutmayla yani oldukça adil bir şekilde işletilmeye devam etmişti. Ayrıca derebeylerinin uzun süren güçleri de kırılmıştı. 1897 yılında özellikle baharın gelmesiyle eşkıyalık olaylarının artması beklenmiş, ancak korkulan olmamış sadece birkaç gezgin soyulmuş ve birkaç ev yağmalanmıştı. Hükümet halkın huzuru ve güvenliğini sağlamak için her şeyi yapmıştı. 1897'nin 11. ayında Trabzon'un iki saat batısındaki bir köyde (Kolomana?) Kromluoğlu adında zengin bir Rum'un evine gece yaklaşık 15 Türk tarafından saldırılmış, evi yağmalandıktan başka, 2 erkek ve 2 kadını yaralamışlardı. Sonuçta suçluların 5'i yakalanmış ve adalete sevk edilmişti. Aynı yılın yaz aylarında bölgede güvenlik çok daha fazla artmıştı. Hatta Longworth raporunda, “inanılmaz olsa da, uzun yıllardır can ve mal güvenliği şu anki kadar olmamıştı” sözleriyle bu durumu ifade etmişti. Kanunsuzluk ve şiddet olayları, hatta küçük suçlarda bile görülmemiş bir azalma olmuştu. Vali Kadri Bey'in korkusundan, bölgede özellikle eşkıyalık tamamen bitmişti. Gümrük kaçakçılarının dışında silahlı çete kalmamıştı. 1898 yılı da halk güvenliği açısından oldukça iyi geçmiş, bütün bölgede can ve mal güvenliği sağlanmıştı. Ona göre 1898 yılı içerisinde soygun, hırsızlık olsa da Trabzon sancağında öldürme olayı olmamıştı. Vilayetteki 63 polis (4'ü Rum ve 3'ü Ermeni) ve 1200 jandarma (45'i Hıristiyan) ile barış ve sükûnet devam ettirilmişti ve bunlardan yararlılıkları görülenler ödüllendirilmişti.⁹⁸

2.2.2. 1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Kadri Paşa'nın Aldığı Tedbirler

Anadolu'da dağınık bir şekilde yaşayan; Türk toplumu ile gelişen iyi ilişkileri bulunan ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar şüphe duyulmayan Ermeniler, devlet ve toplum gözünde “millet-i sadıka” konuma yükseltilmişti. Ermeniler, ticaretle uğraştıklarından ötürü Osmanlı toplumu içerisinde zengin bir kesimi oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin batı ile ilişkileri arttıkça batı dillerini bilenleri başta hariciye olmak üzere bürokraside istihdam etme zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Dil bilen

⁹⁸ Halaçoğlu, a.g.m., s. 896- 899.

Osmanlı uyrukluların çoğu gayr-ı müslim tebaadandı. Ancak Yunanlılar 1816'da isyan etmeleri nedeniyle sakıncalı duruma gelmişti. Bu nedenle Sultan II. Mahmut Rumları devlet hizmetinde tercih etmemekteydi. Bu ise Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki konumunu yükselmesini sağlamıştı. Bu suretle Ermeniler Osmanlı devlet ve toplumu içinde ayrıcalıklı bir halk konumunu elde ederek iktisaden ve siyaseten yükselmiş ve önemli bir mevki elde etmişti. Siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan güçlenen Ermeniler Fransız İhtilâli'nin getirdiği fikirlerin etkisiyle ve Amerikalı Protestan misyonierlerin Osmanlı ülkesinde yaygın bir eğitim faaliyetine başlamaları sonucunda millet-i sadıka olma özelliğini kaybetmeye başlamıştı.⁹⁹

Ermeni Meselesi, Avrupalı kolonyalist ve emperyalist devletleri de yakından ilgilendirecek boyutlara ulaşmasına veya ulaştırılmasına rağmen, dünya kamuoyuna kasıtlı olarak daima Türk-Ermeni meselesi olarak yansıtılmıştı. Böylece Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynayan ve makro seviyede ele alınması gereken nedenler göz ardı edilmek istenmiştir. Nitekim konu daima tek taraflı ve dar bir açıdan mütalâa edilmiş ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları dünya kamuoyunda tasvip edilebilir bir hareket şekline sokulmuştu.¹⁰⁰

1877–78 Osmanlı-Rus savaşı, Ermeni meselesi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş öncesinde Ermeniler hakkında yapılan her türlü düzenleme ve ıslahat Osmanlı sınırları içerisinde yapılmış, sınır ve ayrı bir vatan kavramından bahsedilmemiştir. Bu savaş sonrası ayrı bir Ermenistan kavramından bahsedilmeye başlanmıştı.¹⁰¹ Ermeni Meselesi ise bu savaştan sonra imzalanan Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşmasının 16. ve Berlin Antlaşmasının 61. maddeleriyle ortaya çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan ve Ermeniler lehine düzenlemeler yapılmasına yönelik olan Ayastefanos Antlaşması, başta İngiltere olmak üzere Batılı Devletler tarafından çıkarılarının zedeleneceği düşüncesiyle kabul edilmemiştir. Bu itibarla 13 Haziran 1878'de toplanan ve 13 Temmuz'da sona eren Berlin Konferansı sonucunda Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Antlaşmasında Ruslar, antlaşmanın 61. maddesine göre altı vilayette

⁹⁹ İbrahim Ethem Atnur, "Yerli ve Yabancı Kayıtlar Işığında "Tehcir" Hadisesine Bakış", **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16–18 Mayıs 2006**, 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 339.

¹⁰⁰ Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (14), 2003, s. 144.

¹⁰¹ Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanmaları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2005, s. 22.

(Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput, Sivas) Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istemiştir. Yine bu madde ile Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması ve aldığı tedbirleri ilgili devletlere bildirmesi şartı koşulmuş ve antlaşmada imzası bulunan devletlere bu düzenlemelere nezaret etme hakkı tanınmıştır.¹⁰²

1877–78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni sorunu uluslararası siyasete girmiştir. Özellikle Rusya ve İngiltere'nin meseleyi kendilerine dava edinmeleri, Ermeni milliyetçilerini gelecek nesiller açısından umutlandırmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Ermeniler lehine yapmayı düşündüğü ıslahatlar, Doğu vilayetlerinde muhtar bir idare oluşturmayı ve böylece Balkanlarda yaptıklarını doğuda da yapmak isteyen Batılı Devletleri tatmin etmemiştir. Bu duruma hemen tepkisini gösteren Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'nin ağırdan alması ve dönemin şartlarından dolayı bir müddet beklemişti.¹⁰³

Avrupa'nın ilgisini yeterli görmeyen Ermeniler, Doğu Anadolu'da müstakil bir devlet kurmak hayaliyle Avrupa'nın müdahalesini sağlamak istemiş ve yoğun bir propaganda faaliyetine geçmişlerdir. Berlin Konferansı'nın hemen ardından harekete geçen Ermeniler, Ermeni Meselesi'nin, Şark Meselesi'nden ortaya çıktığını iddia etmişler, ıslahat yoluyla fiilî özerklik elde etmek amacıyla yurt içinde ve dışında örgütlenmeye başlamışlardır. Vanlı bir Ermeni olan Mıgırdıç Portakalyan'ın 1885'te Marsilya'da yayınladığı "Armenia" ve Minas Çeraz'ın yine "Armenia" adıyla Paris'te çıkarttıkları gazeteler bu anlamda çok etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Ermenilerin İngiliz destekçileri ile İngiltere'de 1888'de kurdukları "Anglo-Armenian Committee" de Ermenilerin amacını gerçekleştirmek için önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁰⁴

Ermeniler yalnızca propaganda ile hedefe varılamayacağını düşünerek Osmanlı sınırları içinde ve dışında siyasi oluşumlar meydana getirmeye başlamıştır. Bu amaçla Ermeniler, 1878'de Van'da Karahaç Cemiyetini, 1881'de Erzurum'da Anavatan

¹⁰² Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1987, s.199–251; Halaçoğlu, a.g.e., s. 23-24; Atnur, a.g.e., s. 339.

¹⁰³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara: TTK Yayınları, 1983, s. 131, 133–135; Süleyman Bilgin ve diğerleri, **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri**, I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 20.

¹⁰⁴ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu", <http://www.osmanli.org.tr/makaleler-4-256.html> (23.12.2012); Pelin İskender, "Berlin Antlaşması'ndan Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", **Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu**, 4–6 Mayıs 2006, s. 103; Atnur, a.g.e., s. 340.

Müdafilerini, 1885’de Van’da Armenakan Partisini, 1877’de Cenevre’de Hınçak Derneğini ve 1890’da Tiflis’te Taşnaksütyun’u kurmuştu.¹⁰⁵ Osmanlı ülkesinin çeşitli kesimlerinde teşkilatlanmaya çalışan, üye kazanan ve hedefe ulaşmak için terörü yegâne yol seçen bu oluşumlar ile Ermeniler, yeni bir döneme girmiştir. Kilise ve din faktörü ile Batılı devletlerin hazırladıkları alt yapı Ermenilerin isyan düşüncesini geliştirmelerini sağlamış ve ortaya çıkan terör grupları sayesinde de isyanlar dönemine girilmiştir.¹⁰⁶

İmparatorluğun başkentinde ve Anadolu’nun başlıca kentlerinde çok önemli mevkileri ellerinde bulunduran Ermeniler, Trabzon’da özellikle ekonomi, tarım, sağlık, haberleşme, hukuk ve yöneticilik gibi alanlarda görev yapmışlardı. Ermeniler esnaf, vergi tahsildarı, müteahhit, komisyoncu, zanaatçı, kuyumcu, işadamı, banker, kâtip, tabip, tercümanlık, avukat, mühendis, sanayi ve tüccarlık gibi birçok meslek alanında faaliyet göstermişti. Meshob K. Krikorian’ın “Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908” adlı eserinde bu konu hakkında önemli bilgiler vardır. Krikorian’a göre Trabzon’daki Ermeniler tarım, zanaat, imalat ve özellikle ticaretle meşgul olmuşlardı. Ermeniler Trabzon’da toprağın verimli olduğu yerlerde Ermeniler meyve ve tahıl yetiştirmiş ve sığır yetiştiriciliği yapmışlardı. Ancak onlar daha çok sahil kesiminde ticaret ve gemicilikle uğraşmışlardı. Ayrıca Ermenilerin çoğu İstanbul’da ve Paris’te öğrenim görüp, doktor ve eczacı olarak insanlara hizmet vermişlerdi. 1322 H/1904 -5 kayıtlı Ermenileri takip eden il yıllığında Trabzon’daki Ermeni eczacılar Karapet (Garabed) Tchirakian, Karapet Surmalian, Stephan Surmalian ve Boghos Zahigöy’dü.¹⁰⁷

Trabzon’daki Ermenilerin katılım gösterdikleri başlıca alanlar yöneticilik, adalet ve maliyeydi. Yönetim kurulunda seçilen üyelerin bir ya da ikisi Ermeni’ydi. Trabzon’un merkezinde, Trabzon’un kazası olan Ordu, Görele, Giresun, Akçaabat’ta ve Samsun’un merkezinde bir tane resmi Ermeni psipokos vardı. Ermenilerin adliyede özellikle mahkemelere önemli bir katkısı olmuştur. Trabzon sancağının merkezlerinden olan Samsun ve Gümüşhanede bulunan asliye ticaret mahkemesinin ve temyiz mahkemesinin genellikle bir veya iki Ermeni üyesi vardı. Diğer kazalarda her mahkemede bir tane Ermeni

¹⁰⁵ Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983, s. 61–64; Bilgin ve diğerleri, a.g.e., s. 21; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 8. Baskı, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, s. 31-32; Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 27-41.

¹⁰⁶ Atnur, a.g.m., s. 340.

¹⁰⁷ Meshob K. Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908**, Boston, 1977, s. 48.

bulunacaktı. Mahkemeler dışında Ermeniler, noterde ve encümen'i adliyede müfettiş yardımcısı olarak da görev yapmışlardı.

Ermeniler, hükümetin mali işlerinde önemli bir yeri vardı ve faaliyetlerini özellikle ilin merkezlerinde düzenli olarak gerçekleştirdiler. Ermeni memurlar, ticaret ve tarım odaları, Osmanlı ve tarım bankaları, bütçe heyeti, gelir ve gider kontrolü ve vergi tahsilâtının üç üyesinden biriydi. Ermeniler Düyun-u Umumiye ve tütün tekeline çalışmış ve önemli mevkilerin büyük bir kısmını paylaşmışlardı. Örneğin; 1900'den sonra Osmanlı borç idaresinin başında genellikle bir Ermeni vardı. Trabzon vilayetinin diğer kazalarında Ermenilerin finans alanında da önemli bir yeri vardı. Onlar Borçlar idaresi, Ticaret odası, bankalar, tütün idaresi, bütçe komitesi ve vergi tahsilâtında görev almıştı. Onların sayısına gelince her bölümde genellikle iki Ermeni bulunmaktaydı. Onlar genellikle ambar memuru, kâtip, kasiyer ve muhasebeci mesleklerini doldurmuşlardır.¹⁰⁸

Kamusal yaşamın diğer alanlarında Ermeniler kolluk kuvvetinde, eğitimde, halk sağlığında, tarım, posta ve telgraf hizmetinde ve mühendislikte rol almışlardır. Sayılarının az olmasından dolayı onların katılımları kamu idaresinin bu alanlarında çok etkili değildi. Trabzon'un merkezinde ve kasabalarında Ermeniler mühendislikte mühendis ve ustabaşı, bayındırlık hizmetleri heyetinde, yabancı iletişim sektöründe telgraf ve posta hizmeti vererek ve baskıda tekniker ve mürettip olarak çalışmışlardır. Ermeni memurlar tarım ve eğitim alanında, baş sekreterlik, tapu kadastro ve kolluk kuvvetlerinde de yer almışlardır. Zaman zaman belediye doktorları da Ermenilerden çıkmıştır. Trabzon'un kendi kazalarının geri kalan kısmında ve Samsun sancağında Ermeniler baş sekreterlikte, kamu alanında, posta ve telgraf hizmetinde, belediye encümeninde yönetici üye ve doktor olarak, tarım ve orman sahasında boy göstermişlerdir. Trabzon merkezinin yönetim bölümlerinde Ermeniler üç üyeden birisiydi. Kazalarda genellikle her bir memuriyette sadece bir tane Ermeni vardı. Gümüşhane Sancağında ve özellikle Rize'de biz maliye, adalet ve kamu yönetimi işlerinin dışında Ermeni görülmemektedir.

Krikorian'a göre Trabzon'da kamusal yaşama olan Ermeni katılımını özetleyecek olursak; Ermenilere hiçbir ayırım yapılmadığı ve onlara adaletli bir şekilde muamele edildiği söylenebilir. Trabzon, Samsun ve Gümüşhane sancaklarının yönetim kurumlarının

---

¹⁰⁸ Krikorian, a.g.e., s. 49-50.

çoğunda yer alan Ermeniler özellikle siyasi yönetim, adalet ve maliyede etkili olmuşlardır. Ermeni memurlar genellikle çeşitli memuriyetlerde danışman memur olarak, avukat, kâtip, kasiyer, tercüman, doktor ve mühendis olarak görev yapmışlardır.

Ülkenin iç kısımlarında Ermenilerin sayısının daha fazla olmasına rağmen niçin Trabzon'da Ermenilere daha iyi muamele edilmiştir. Muhtemelen batı ülkeleri ve Rusya'nın Trabzon'da konsolosluklarının olmasından dolayıdır ya da Bab-ı âliden çok uzak olmayan bu vilayet onun kontrolünden etkilenmiş olabilir. Ayrıca valinin kaprisleri ve yolsuzluklarının belli bir oranda kısıtlanması da bir ihtimaldir. Hiç şüphe yoktur ki Türkiye üretken Ermenilerin hizmetlerini kendi gelişimleri için elinde tutmak istemişlerdir.¹⁰⁹

Trabzon'un kamu sahasındaki bazı önde gelen Ermeniler; Anton Efendi il tercümanı (1902–1908), Arslanian Levon Belediye doktoru (1906–1915), Aslanian Oskon Efendi İl Orman Müfettişi (1908), Fikri Kevork (Georg) Efendi Ticaret Mahkemesi Başkanı ve Genel Adalet Müfettiş Yardımcısı (1900–1908), Karapet (Garabed) Efendi Samsun sancağında Vali yardımcısı (Hicri 1319–1901–1902), Khorasian Eduard Efendi, başmühendis (1870), Shabanian Krikor Efendi Duyun-u Umumiye yöneticisi (1900–1906).¹¹⁰

Trabzon Salnameleri bu konuda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Salnamelerden verecek olduğumuz örnekler Ermenilerin hemen hemen her alanda faaliyet gösterdiğini kanıtlamaktadır. Mesela 1894 salnamesine göre Vilayet Tercümanı Andon Efendi, Ermeni murahhası Yegina Ayvazyan Efendi, Meclis-i Vilayet heyet-i ittihamiye azası Karvonidi Yorgi Efendi, Vilayet Nafia Komisyonu'nda Reis-i sani Pertev Paşa, Nafia İdaresi'nde Kondoktör Agop Efendi, Ziraat Banka Meclisi'nde Aznavuryan Haçator Efendi, Afrimidi Banco Efendi, Aza Tutus Ağa, Hukuk Dairesi'nde Subaşızade Pertev Paşa, Yanika Kakuli Efendi, Lefteraki Efendi, Ceza Dairesi Azaları Kaspar Efendi, Bogos Efendi, Zabıt katibi Karabet Efendi, Vilayet Ticaret Mahkemesi daimi azası Yorgi Mihalupoli Efendi ve geçici azalardan Nuryan Aleko Efendi ve Aznavuryan Bedros Efendi, Hukuk Dairesi azası Arastomni Efendi, Ceza Dairesi azası İstapan Efendi, Trabzon

---

¹⁰⁹ Krikorian, a.g.e., s. 51.

¹¹⁰ Krikorian, a.g.e., s. 52.

Daire-i Belediyesi azası Tutus Fundopulos Efendi, Ticaret ve Ziraat ve Sınâat Odası azaları Mısıryan Bogos Efendi, Eframidi Panco Efendi, Osbiyan Ohannes Efendi, Rüsumat Nezareti'nde Muhasebe Baş Yardımcısı Karabet Efendi, Transit Müdüriyeti'nde Meydan-i şarkî memuru Artin Efendi, Duyun-u Umumiye Nezareti'nde Müfettiş Makridi Efendi, Sandık emini ve evrak-ı sahiha memuru Aleksandr Efendi, Yardımcı Artin Efendi, Sevk memuru Bedros Efendi, Kantarcı Artin Ağa, Hazine-i celileye aid gelir katibi Agop Efendi, Muhaberat-ı Ecnebiye Muhabere Memuru Mıgırdıç Efendi'dir.¹¹¹

Trabzon'daki Ermeni olaylarına geçmeden önce, Ermenilerin bölgede nüfus çoğunluğuna sahip olmadıklarını göstermek için Trabzon'daki Ermeni-Türk nüfusunu incelememiz gerekmektedir. İncelediğimiz dönemde Trabzon vilayeti, Trabzon, Canik (Samsun), Gümüşhane ve Lazistan (Rize) sancaklarından oluşmuştur. Bu dönemde Trabzon vilâyetinden Dâhiliye Nezaretine çekilen bir telgrafa göre, Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerde Ermeni memurların da görev aldığı tahrir komisyonunun yaptığı çalışmalardan şu sonuçlara ulaşılmıştı: Trabzon sancağı dâhilinde 22.681 Ermeni mevcuttur ve bunun 6.000'i Trabzon şehrinde oturmaktaydı.¹¹² Hicrî 1313 (M. 1895–96) tarihli Trabzon Vilâyet Salnamesinde vilayetin toplam nüfusu 1.071.477 kişi olarak verilmiş ve nüfusun 869.727'sinin Müslüman, 157.212'sinin Rum, 42.349'unun Ermeni, 1.304'ünün Katolik, 880'inin Protestan ve 5'inin Yahudi olduğu belirtilmişti.¹¹³

Osmanlı Devleti içerisinde hiçbir bölgede nüfus çoğunluğuna sahip olmayan Ermeniler, Berlin Antlaşması sonrası kazandıkları hakları ve daha fazlasını elde etmek amacıyla Avrupa devletlerinde görülen duraksamanın giderilmesi için kendileri açısından sorunu gündemde tutarak büyük güçlerin dikkatini çekmek istemişti. Bu amaçla Ermeniler, 1890–1909 yılları arasında başta İstanbul olmak üzere Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde isyan ve terör hareketleri gerçekleştirmişti.¹¹⁴ Bu terör hareketlerinden biri olan 1894 Sason isyanıyla Ermeniler, Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeyi başarmıştı.

¹¹¹ **Trabzon Vilâyet Salnamesi 1894**, (Haz. Kudret Emiroğlu), 15, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 2007, s. 119–135. (Bundan sonra TVS olarak kullanılacaktır. Salnameler için Kudret Emiroğlu'nun transkripsiyon ve tıpkıbasımını yaptığı eserlerden yararlanılmış ve sayfa numarası olarak buradaki Osmanlıca salnamenin tıpkıbasımını esas alınmıştır.)

¹¹² **BOA, Y. PRK. DH.** 7/8.

¹¹³ Salnamede, vilayette bulunan sancak ve kazaların nüfusları da ayrı ayrı verilmektedir. Salnameye göre Trabzon kazasının nüfusu 530.918, Canik kazasının nüfusu 296.147, Lazistan kazasının nüfusu 138.427 ve Gümüşhane kazasının nüfusu 105.985'dir. TVS 1896, s. 186.

¹¹⁴ Atnur, a.g.m., s. 341.

Bu isyandan sonra Osmanlı Devleti, batılı devletlerin baskısı sonucu bir ıslahat projesi hazırlamış ve yürürlüğe koymuştu. Ermenilerin ıslahatların uygulanmasından da şikâyet etmeleri üzerine Osmanlı Devleti, bölgede uygulanacak ıslahatları denetlemek için Anadolu Islahatı Umumi Müfettişliğini oluşturmuş ve 27 Haziran 1895’de Yaver-i Ekrem Müşir Şakir Paşa’yı Anadolu Vilayeti Umum Müfettişliğine tayin etmişti.¹¹⁵

Ermenilerin isyan ve terör hareketini gerçekleştirmek istedikleri yerlerden biri de Trabzon’du. Trabzon coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca İran ve Doğu Anadolu’nun Karadeniz’e açılan önemli ihracat ve ithalat limanlarından biri olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nin de önemli merkezlerinden biri olmuştu. Trabzon’un bu konumundan dolayı Ermeniler buraya yerleşmişler, silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu bölgeyi kullanmışlar ve teşkilatlanmışlardı.¹¹⁶ Ayrıca Ermeniler, isyan hareketlerini gerçekleştirmek için dış güçler ve iç bölgelerde yaşayan Ermeniler arasındaki bağlantıyı Trabzon limanı aracılığıyla sağlamayı düşünüyorlardı.¹¹⁷ Bu durum Osmanlı arşivindeki belgelerle de teyit edilmişti. Nitekim Rüsumat Emaneti’nin 23 Şaban 1310 (12 Mart 1893) tarihindeki 600 sayılı yazısında bir gün önce Merzifon’a götürülmek istenen Ermenice risale ve gazetelerin Trabzon’a gelen Isparta adlı Yunan vapurunda posta sandığında bulunduğu yazıyordu. Bu yazıda ayrıca şu bilgiler de verilmişti: Ermenice risale ve gazeteler beze sarılı bir paket halindeydi. Posta sandığın içinde 301 adet Ermenice “Hersez” adında bir risale ve zarflarının üzerlerinde “Ermenice Merzifon’a gönderilmek ibaresi yazılmış iki kıta mektup” vardı.¹¹⁸

Ermeniler 1895’de organize bir şekilde şehirde ayaklanma girişiminde bulunmuşlardı. Çalışmanın sınırlarını aştığı ve diğer araştırmacılar tarafından bu konu oldukça detaylı bir şekilde incelendiği için burada çok fazla değinilmeyip olay kısaca özetlenecektir.¹¹⁹

¹¹⁵ Rahmi Çiçek, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 14, 2001, s. 126.

¹¹⁶ Bilgin ve diğerleri, a.g.e., s. 27; Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 52.

¹¹⁷ İskender, a.g.m., s. 103-104.

¹¹⁸ **BOA, Y. MTV. 75/184.**

¹¹⁹ Trabzon’da 1895 yılında meydana gelen Ermeni olayları hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanmaları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2005; Ahmet Karaçavuş, “XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Gayrimüslimler”, **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s. 185–240; Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu”, <http://www.osmanli.org.tr/makaleler-4-256.html> (23.12.2012); Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul: Belge Yayınları, 1987;

Trabzon hadisesi, üç aşamada gerçekleşmiştir. Trabzon'da Ermeni olaylarının başlangıcı 3 Ekim 1895 günü meydana gelmişti. Bu tarihte Trabzon'da misafir olarak bulunan Van eski valisi Bahri Paşa, Trabzon Fırka-i Askeriye Kumandanı Hamdi Paşa, Trabzon İran konsolosu Mirza Razi Han, Posta ve Telgraf Müdürü İzzet Bey saat on birde Uzun Sokak Caddesi'nden geçerken iki Ermeni'nin dokuz el ateşine hedef olmuş; Hamdi Paşa ve Bahri Paşa sol ayaklarından yaralanmıştı. Olay sırasında Bahri ve Hamdi Paşalar ile Mirza Razi Han ve İzzet Beyin yanında bulunan Çavuş Çerkes Ali ve Uzun Sokak'tan geçmekte olan Trabzonlu Balıkoğlu Hafız, yirmibeş yaşlarındaki iki Ermeni'yi takip etmek istemişti. Takip sırasında iki Ermeni silahları ateşlemeye devam edince, Çavuş Çerkes Ali ve Trabzonlu Balıkoğlu Hafız İngiliz Konsoloslugu civarındaki karışık sokakta saldırganların izlerini kaybetmişlerdi. Olaydan kısa bir süre sonra polis idaresince yapılan tahkikat sonucunda şüphelilerden bir kaçı yakalanmışlardı.¹²⁰

İkinci hadise, yaralama olayından iki gün sonra 5 Ekim 1895'te bir önceki hadiseye karışan ve yakalanamayan Kasparoğlu Misak ile Stefanoğlu Haçık'ın Trabzon'da Kethüdâ Vasil Mahallesi'nde er Rahmi'yi ağır bir şekilde yaralayıp kaçması üzerine meydana geldi. Olayı duyan Müslüman ahali sokaklara döküldü ve Ermeni Mahallesinden de birkaç silah atıldı. Trabzon'daki Ermeni vukuatının ikinci safhası herhangi bir olay meydana gelmeden Müslüman ahalinin dağıtılması ve asayişin sağlanması ile sona erdi.¹²¹

Üçüncü olay, 8 Ekim 1895'de Vali Kadri Bey'in şehirdeki gerginliği sakinleştirmek için dolaştığı bir sırada Meydan-ı Şarki'de gerçekleşmişti. Bu olayın gerçekleşmesinde köylerde yaşayan Ermenilerin Trabzon'a getirilmeleri ve toplu olarak Müslümanlara

---

Hamza Bektaş, **Ermeni Soykırımı İddiaları ve Gerçekler**, Bursa: Uludağ Üniversitesi AİİTUAM Yayınları, 2001; Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, I, Ankara: BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:15, 1998; İshak Keskin, "1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi", **KTS (25-26 Mayıs 2005)**, I, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 597-610; Meshob K. Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, Boston, 1977; Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983; Muhammed Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians**, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002; Pelin İskender, "Berlin Antlaşması'ndan Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", **Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu**, 4-6 Mayıs 2006, s. 99-114; Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 14, 2001, s. 121-139; Süleyman Bilgin ve diğerleri, **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri**, I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2007; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 8. Baskı, İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı, 2006.

¹²⁰ **BOA, HR. SYS 2812/4; BOA, Y. MTV. UM 129/69**; Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, I, Ankara: BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:15, 1998, s. 92-93; Hamza Bektaş, **Ermeni Soykırımı İddiaları ve Gerçekler**, Bursa: Uludağ Üniversitesi AİİTUAM Yayınları, 2001, s. 59; Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 54.

¹²¹ Ahmet Halaçoğlu, a.g.e., s. 55.

sataşmaları ve onları tahrik etmeleri etkili olmuştu. Olayların yeniden başlamasına neden olan şey, İstanbul'dan Nemçe vapuru ile Trabzon Ermeni esnaflarından Erzincanlı Svarş'a¹²² gelen bir mektuptu. Mektupta Babıali gösterileri sırasında biraderinin öldürüldüğü haberini alan Svarş, etrafa rastgele ateş açmış, sonrasında ona diğer Ermenilerin katılmasıyla kargaşa başlamıştı. Olaylar, Kadri Bey'in aldığı önlemler sayesinde üç saat içinde durdurulmuştu.¹²³

Trabzon hükümeti, 1895 hadisesinde zarar gören Ermenilerin vergilerinin ertelenmesini istemişti. Nitekim bu durum, her ne kadar isyan halinde olsalar bile, Osmanlı Devleti'nin tebaasına verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁴

Trabzon'da meydana gelen olaylarda Ermenilerden 177 erkek ve 5 kadının öldüğü, 14 erkek ve 4 kadının yaralandığı, Müslüman ahaliden 11 ölü ve 25'i yaralının olduğu, 1 askerinin yaralandığı yapılan tahkikatlar sonucunda anlaşılmıştı.¹²⁵ Trabzon hadisesinden sonra Trabzon'da bir Divan-ı Harp kurulmuş ve burada olayların faileri olan yirmi sekiz kişi yargılanmıştı.¹²⁶

Trabzon'da meydana gelen Ermeni olaylarına Avrupalı devletler müdahale etmeye çalışmıştır. Özellikle İngiltere elçisi Ermeni Olayları sırasında Trabzon'daki Divan-ı Harb reisinin bazı suçsuz Ermenileri hapis ettiğine dair Osmanlı Devleti'ne ihbarda bulunmuştu. Bu ihbarlar üzerine merkezden Trabzon Vilayeti'ne hakikatin ne olduğuna dair telgraflar gönderilmişti. Kadri Bey, 26 Teşrinisani 1311 (8 Aralık 1895) tarihinde İngiltere elçisinin iddialarının asılsız olduğunu merkeze gönderdiği telgrafla bildirmişti.¹²⁷

Ermeni olaylarının gerçekleştiği süreçte Kadri Bey, Trabzon'da döneminin şartlarına göre başarılı sayabileceğimiz uygulamalar yapmıştı. O, halkın üzerine ateş eden Ermenilere karşı amansız bir mücadele açtırmış ve bunu bizzat kendisi idare ederek şehrin

---

¹²² Svarş bu olaydan önce Hınçak Komitesi'nin Trabzon'daki komitesini kuran Maramyan ile fesatlık çıkarma suçundan ötürü tutuklanarak İstanbul'a getirilmiş, sonrasında Padişah tarafından affedilmiştir. Bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 45.

¹²³ İshak Keskin, "1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi", **KTS (25–26 Mayıs 2005)**, I, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 605–606.

¹²⁴ Halaçoğlu, a.g.m., s. 894.

¹²⁵ **BOA, HR. SYS** 2812/4.

¹²⁶ Keskin, a.g.m., s. 606.

¹²⁷ **BOA, A. MKT. MHM.** 663/22.

sükûnetini temin etmişti.¹²⁸ Ermeni tahrikçilerin faaliyetleri ve işbirlikçilerin entrikaları vali tarafından tahmin edilmiş ve Kadri Bey Ermenilere karşı izlediği hassas politikalardan dolayı övülmüştür. Kadri Bey Ermeni olaylarına ırkî açıdan yaklaşmamış ve aceleci bir tavır da sergilememiştir. Longworth'a göre vali, Ermenilerin kötü yönetilmediği takdirde onların arasında sadece çılgınların Osmanlı yönetimini zaafa uğratma teşebbüsünde bulunacağını bilmişti. Ayrıca vali, Ermeniler aleyhine yazılmış birçok mektubu çöpe atmıştı. Bundan dolayı Ermeni olayları hakkında Trabzon kaynaklı hiç bir siyasî suçlama söz konusu olmamıştı.¹²⁹

Kadri, Bey, 26 Ağustos 1896'da Ermenilerin İstanbul'da Osmanlı Bankasını basmaları üzerine Trabzon'da benzer bir olayın yaşanmaması için önlemler almıştır. Nitekim konsolos H. S. Shipley'in 5 Eylül 1896'da Mr. Herbert'e gönderdiği rapora göre Vali Kadri Bey, Trabzon'da kargaşanın meydana gelmemesi ve şehirde huzurun sağlanması için elinden gelen herşeyi yapmıştır. Kadri Bey halkın zihinlerinin sakinleşmesi için Türklere basılı bildiriler dağıtmıştır. Bu bildirilerden ilkini İstanbul'da Ermeniler'in Osmanlı Bankasını basmalarından bir gün sonra 27 Ağustosta, ikincisi ise bir hafta sonra dağıtmıştır. Şehirde sükûnetin devamı için o, kasabaların ana caddelerine afişler yapıştırmış, kendisi caddelerde polisi ve devriyeleri denetlemiş ve Ermenilere karşı tehditkâr bir üslup kullandıkları ihbar edilen molla ve askeri hapsedirmiştir.¹³⁰

İstanbul'da 26 Ağustos'ta Osmanlı Bankası sırasında meydana gelen kargaşanın haberleri birkaç gün sonra Trabzon'a ulaşmıştır. H.S. Shipley'e göre bu karışıklıktan sadece Ermeniler değil Türkler de sorumluydu. Zira ona göre Ermeni karşıtlığı Müslüman halk arasında yaygınlaşmıştı. Ancak olaylar göstermektedir ki Trabzon'daki Türkler Shipley'in bahsettiği duygu ve düşüncelerle hareket etmemişler ve o sıralarda İstanbul'da yaşanan kargaşadan dolayı Ermeniler aleyhine galeyana gelmemişlerdir. Ermeniler bu olayların etkisiyle sultanın tahta çıkma yıl dönümü olan 31 Ağustos Pazartesi gününü korku ile beklemişlerdir. Ermeni korkularının aksine bu gün Trabzon'da sessizce geçmiştir. Hiç şüphesiz ki bu valinin almış olduğu şu önlemlerden kaynaklanmıştır. O silah ve tabanca ile ateşlemeyi yasaklamıştır, eşkıya sınıfından olarak bilinen 30 tane Türkü

¹²⁸ Yağmurdereli, "Trabzon Valileri", a.g.e., (16), Ocak 1945, s. 9.

¹²⁹ Halaçoğlu, a.g.m., s. 903.

¹³⁰ Muhammed Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896–1918) British Documents on Armenians**, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 223.

sessizce mahkûm etmiştir. Trabzon'daki huzuru sağlamada kişisel gayretinin yanında düşmanlarının ona duyduğu saygının etkisi olmuştur. Kadri Bey, Trabzon'da istikrar ve sağduyu ile hareket etmiştir.¹³¹

---

¹³¹ Demirel, a.g.e., s. 224.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KADRİ PAŞA DÖNEMİNDE TRABZON'DA SOSYO-EKONOMİK YAPI

3.1. Trabzon Nüfusu

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfusu içte ve dışta en çok ilgi çeken meselelerden biri olmuştur. Bu durumun başlıca nedeni parçalanma sürecine girmiş olan imparatorlukta nüfus çoğunluğuna dayanarak toprak elde etme mücadelesidir. Bu yoldaki çabalar 1878 Berlin Antlaşması'yla elde edilen önemli çıkarlara rağmen durmamış, imparatorluğun anavatanı sayılabilecek Anadolu'ya yayılmış ve millet statüsüne sahip iki cemaatin (önce Ermeniler sonra Rumlar) başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere dışarıdan aldıkları destekle Osmanlı devletine karşı yürüttükleri mücadele zaman içinde şiddetlenerek güçlenmiştir. Bu durum imparatorluğun son bulmasına kadar sürüp gitmiştir.¹³²

19. yüzyıl Osmanlı Devletinde nüfusun artış gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu artışta imparatorluğun sürekli toprak kaybetmesi sonucu kaybedilen topraklardan göç alması ve devletin düzenini koruyabilmesiyle kentsel kesimin sağlık koşullarındaki görece iyileşme etkili olmuştur. Kaybedilen toprakların Müslüman olmayan nüfus oranının yüksek olduğu yöreler olması ve gelen göçmenlerin Müslüman olması Osmanlı Devletinin nüfus kompozisyonu içinde Müslüman nüfusun payının sürekli artmasına sebep olmuştur.¹³³

Osmanlı Devletinde ilk genel nüfus sayımı ve arazi yazımı, zaman zaman ve mahallî yapılan sayımların dışında, ilk olarak 1830'da II. Mahmud döneminde yapılmıştı. Yapılan ıslahat programında da yer alan ve kurulan özel bir meclisin belirlediği talimatlar çerçevesinde yapılan bu sayımda, sadece Anadolu ve Rumelide'ki erkek nüfus tespit

¹³² Nuri Akbayan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1238.

¹³³ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 878-879.

edilmişti. Müslüman ve hristiyan nüfusu tespit eden bu sayım, Osmanlı Devletinin ilk genel nüfus sayımı olduğu için önemliydi.¹³⁴

Osmanlı Devleti, 19. yy. başlarından itibaren nüfus konusuna geleneksel kalıpların dışında ilgi duymaya başlamış ve bu alandaki girişimler çeşitli engeller yüzünden bir ölçüde başarılı olabiliyordu. Modern anlamda ilk nüfus sayımı ise ancak 1890'da tamamlanabilmişti.¹³⁵

Kadri Paşa döneminde Trabzon vilayetinin nüfusu aşağıdaki tablolarda verildi. Bu dönemin nüfusu verilirken 1892–1903 arası döneminde Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımları esas alındı. Kemal Karpat'ın verdiği bilgilere göre Kadri Paşa döneminde Trabzon Vilayetinin nüfusu şu şekildedir:

Tablo 2: 1881/82–1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Sancağı'nın Nüfus Dağılımları

Trabzon Vilayeti	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler		Protestanlar	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Trabzon Merkez Kaza	37.091	42.038	13.027	14.561	4.440	5.106	588	621	41	51
Ordu	39.596	40.175	4.702	5.696	3.586	3.966			146	142
Giresun	27.877	28.907	5.118	6.251	610	629				
Tirebolu	16.622	17.607	2.659	3.213	232	281				
Görece	14.584	14.889	331	377	99	82				
Vakıfkebir	9.080	9.305			29	27				
Akçaabat	19.062	19.742	1.838	1.997	1.367	1.591				
Sürmene	15.003	20.926	2.339	2.624	71	107				
Of	30.163	29.697	351	446						
Toplam, Trabzon Sancağı	209.078	223.286	30.365	35.165	10.434	11.789	588	621	187	193

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 178.

¹³⁴ Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2005, s. 48.

¹³⁵ Akbayar, a.g.m., s. 1238.

Tablo 3: 1881/82–1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Sancağı'nın Toplam Nüfusu

Trabzon Sancak	Toplam		Toplam Nüfus
	Kadın	Erkek	
Trabzon Merkez Kaza	55.187	62.377	117.564
Ordu	48.030	49.979	98.009
Giresun	33.605	35.787	69.392
Tirebolu	19.513	21.101	40.614
Görece	15.014	15.348	30.362
Vakfikebir	9.109	9.332	18.441
Akçaabat	22.267	23.330	45.597
Sürmene	17.413	23.657	41.070
Of	30.514	30.143	60.657
Toplam, Trabzon Sancak	250.652	271.054	521.706

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 179.

Tablo 4: 1894 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler	Nüfus
Müslümanlar	874.029
Rumlar	155.039
Ermeniler	41.780
Bulgarlar	-
Yahudiler	5
Katolikler	1.273
Protestanlar	844
Latinler	-
Suriyeliler	-
Diğerleri	30
Toplam	1.073.000

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 193.

Tablo 5: 1895 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler	Nüfus
Müslümanlar	869.603
Rumlar	163.048
Ermeniler	43.193
Bulgarlar	-
Katolikler	1.383
Yahudiler	-
Protestanlar	899
Latinler	-
Keldaniler	-
Eski Suriyeliler	-
Maruniler	-
Gayrimüslim Çingeneler	41
Yabancı Uyruklular	232
Toplam Nüfus	1.078.399

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 194–195.

Tablo 6: 1896 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler	Nüfus
Müslümanlar	874.713
Rumlar	165.240
Ermeniler	43.169
Bulgarlar	-
Katolikler	1.108
Yahudiler	-
Eski Suriyeliler	-
Protestanlar	901
Latinler	-
Yabancı Uyruklular	232
Toplam Nüfus	1.085.363

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 196–197.

Tablo 7: 1897 Genel Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayeti'nde Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Trabzon Vilayetinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler	Nüfus
Müslümanlar	933.728
Rumlar	181.044
Ermeniler	47.196
Bulgarlar	-
Katolikler	1.484
Yahudiler	-
Protestanlar	7
Latinler	-
Marunîler	-
Keldaniler	-
Eski Suriyeliler	-
Gayrimüslim Çingeneler	41
Toplam Nüfus	1.163.500

Kaynak: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 198–199.

Vital Quinet, Karadeniz Bölgesinde bulunan sancakların genel nüfuslarını verirken Gümüşhane sancağı hakkında bilgi vermemiştir. 1891’de Vital Quinet’in verdiği bilgilere göre Lazistan Sancağında 138.820 Sünni Müslüman, 16.000 Rum, 5000 Ermeni Gregoryan, 100 Ermeni Katolik, 40 Latin Katolik ve 40 Yahudi; Samsun Sancağında 214.135 Sünni Müslüman, 77.000 Rum, 17.000 Ermeni, 900 Ermeni Katolik, 565 Ermeni Protestan, 150 Latin Katolik ve 250 Yahudi yaşamaktaydı. Quinet’e göre Trabzon Sancağı’nda 334.975 Sünni Müslüman, 91.000 Rum, 20.000 Ermeni Gregoryan, 1200 Ermeni Katolik, 235 Ermeni Protestan ve 290 diğerlerinden oluşan bir nüfus yaşamaktaydı. Quinet’in verilerine göre bir değerlendirme yaptığımızda Trabzon Sancağının toplam nüfusu 447.700; Gümüşhane sancağı dışında Trabzon Vilayetinin toplam nüfusu ise 917.700 olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁶

¹³⁶ İbrahim Tellioglu, “Vital Quinet’e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi**, (3), 1998, s. 96.

1894 yılında yayınlanan Kamusu'l-A'lâm'a göre Trabzon Vilayeti'nin nüfusu, 1.071.488 kişiydi ve Trabzon'da kilometre başına hemen hemen 34 kişi düşmekteydi. Nüfusun 869.727'i Müslüman, 157.212'si Rum, 52.349 'i Ermeni'ydi. Ayrıca Müslümanların büyük kısmı Türklerden oluşurken, 55.000 kadarı Laz ve Gürcü iken 60.000 kadarı da Çerkezlerden oluşmaktaydı.¹³⁷ Hüseyin Nazım Paşa'ya göre Gümüşhane hariç tutulmak üzere 1896'da Trabzon vilayetinin nüfusu 974.492 kişiydi. Bu nüfusun 789.587'si Müslüman, 140.547'si Rum, 40.855'i Ermeni, 1304'ü Katolik ve 885'i Protestan'dı.¹³⁸

Tablo 8: Salnamelere Göre Kadri Paşa Döneminde Trabzon Vilayetinin Toplam Nüfusu (1892–1902)

Salname	Vilayetin Toplam Nüfusu
1892	1.004.690
1894	1.071.477
1896	1.071.477
1898	1.163.815
1900	1.198.524
1901	1.211.644
1902	1.232.674
1903	1.254.816

Kaynak: TVS 1892, s. 77; TVS 1894, s. 201; TVS 1896, s. 186; TVS 1898, s. 345; TVS 1900, s. 113; TVS 1901, s. 210–211; TVS 1902, s. 338–339; TVS 1903, s. 470–473.

Kadri Paşa'nın göreve geldiği yıl basılan 1892 tarihli salnameye göre Trabzon'un toplam nüfusu 1.004.690'dır. Nüfusun 809,704'ü Müslümanlardan, 194,986'sı gayr-i müslimlerden oluşmaktadır. Bu dönemde Trabzon'da Laz ve Türklerin yanı sıra Çerkes ve Gürcü muhacirler yaşamaktadır.¹³⁹

Trabzon Vilayet Salnamesine göre 1894'de Trabzon vilayetinin toplam nüfusu 1.071.477'dir. Vilayette 869.727 Müslüman, 157.212 Rum, 42.349 Ermeni, 1.304 Katolik,

¹³⁷ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü'l-A'lâm**, IV, İstanbul: Mihran Matbaası, 1894, s. 3005.

¹³⁸ Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, I, Ankara: T.C. BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 166.

¹³⁹ TVS 1892, s. 89–90.

880 Protestan ve 5 Yahudi yaşamaktaydı.¹⁴⁰ 1896'da Trabzon Vilayetinin toplam nüfusu 1.071.477'dir. Trabzon'da 869.727 Müslüman, 157.212 Rum, 42.349 Ermeni, 1304 Katolik, 880 Protestan ve 5 Yahudi yaşamaktaydı.¹⁴¹ 1897 yılında Trabzon nüfusu 1.164.827 kişiye ulaşmıştı. 4 sancak, 18 kaza ve 24 nahiyeden oluşan ve 37.894 km²'lik bir alana yayılan Trabzon vilayetinde kilometrekareye isabet eden nüfus 30.74 idi.¹⁴² 1898'de şehrin nüfusu 1.163.815'dir ve şehirde 932.716 Müslüman, 181.044 Rum, 47.196 Ermeni, 1484 Katolik, 1102 Protestan, 232 yabancı yaşamaktaydı.¹⁴³ Bu bilginin doğruluğu yabancı kaynaklar tarafından desteklenmiştir. Longworth'un 15 Şubat 1899 tarihli raporuna göre 1898 yılında Trabzon vilayetinin toplam nüfusu 1.163.815'tir.¹⁴⁴ Bu rakam 1898'deki Trabzon Vilayet Salnamesinde verilen rakamla örtüşmektedir. 1900 yılında gelindiğinde Trabzon vilayetinin toplam nüfusu 1.198.524'tü ve nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Vilayette bu yıl 962.935 Müslüman, 183.415 Rum, 49.538 Ermeni, 1.417 Katolik ve 1.139 Protestan yaşamaktaydı.¹⁴⁵

Trabzon Vilayet Salnamesine göre 1901'de Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.211.644'tü. Trabzon'da 972.981 Müslüman, 185.784 Rum, 50.23 Ermeni, 1.506 Katolik ve 1.140 Protestan yaşamaktaydı.¹⁴⁶ 1902'de ise vilayetin toplam nüfusu 1.232.674'e ulaşmıştı. Trabzon'da 990.267 Müslüman, 188.936 Rum, 50.678 Ermeni, 1514 Katolik ve 1279 Protestan yaşamaktaydı.¹⁴⁷ Kadri Bey'in ölüm tarihi olan 1903'te Trabzon vilayetinin toplam nüfusu 1.254.816'ydı ve vilayette yaşayan Müslümanların sayısı 1.006.192'ye ulaşmıştı. Trabzon'da Müslümanların dışında ayrıca 194.169 Rum, 51.639 Ermeni, 1.526 Katolik ve 1.290 Protestan yaşamaktaydı.¹⁴⁸

---

¹⁴⁰ TVS 1894, s. 201.

¹⁴¹ TVS 1896, s. 186.

¹⁴² Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", Kemal Çiçek ve diğerleri (Haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 2000, s. 440.

¹⁴³ TVS 1898, s. 345.

¹⁴⁴ Halaçoğlu, a.g.m., s. 901.

¹⁴⁵ TVS 1900, s. 113.

¹⁴⁶ TVS 1901, s. 174; 210-211.

¹⁴⁷ TVS 1902, s. 338-339.

¹⁴⁸ TVS 1903, s. 470-473.

3.2. Trabzon Ekonomisi

3.2.1. Ticaret ve Ulaşım

Eski bir yerleşim yeri olan Trabzon, siyasi tarihi kadar ticaretle de önemli bir yere sahiptir. Doğu Karadeniz'in bu liman şehri, Ortaçağda milletler arası ticarî bir merkez durumuna gelmiş ve bu özelliğini günümüze kadar korumaktadır.¹⁴⁹

Trabzon, ilk çağlardan beri Doğu Karadeniz kıyılarında önemli bir limana sahiptir. Trabzon limanı diğer limanlardan farklı olarak, Anadolu içlerine, hatta Doğu Anadolu üzerinden güney Kafkasya ve İran'a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güç takip edilen bir yol vasıtasıyla geniş bir hinterlanda sahiptir. Trabzon'dan başlayıp Değirmendere vadisini takip ederek Zigana geçidinde 2.025 metreye kadar yükselen bu yol, oradan Harşit vadisine (Torul'da 930 metre) inerek Gümüşhane'den geçip önce Vavuk geçidinden (2.300 metre) Yukarı Fırat havzasına ve Erzurum'a ulaşır oradan da doğuya doğru devam eder. Bu yol sayesinde Trabzon, geniş ülkelerin ticaret limanı rolünü oynamaktadır.¹⁵⁰

Karadeniz'de yer alan Trabzon, Doğu Kafkaslara ve Türkiye içlerine yapılacak ulaşımda tam bir kapı noktası olmuştur. Demiryolları gelişmediği için Erzurum'a ve Rusya'ya açılan tek karayolu kapısı Trabzon'dan geçmiştir. Trabzon İstanbul-Rusya ve İstanbul-Erzurum karayolu bağlantısının kilit noktası olmuştur.¹⁵¹ Trabzon'un deniz kıyısında yer alması ve ulaşımda önemli bir kavşak noktasında bulunması ticaret hayatının gelişmesini sağlamaktadır. Ağır materyaller ve geniş hacimli yüklerin kara yolu yerine denizden taşınması taşınan malın maliyeti azaltmış ve Trabzon ticaretini cazip hale getirmektedir.¹⁵²

19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde siyasal ve ekonomik nüfuzlarını arttırması Trabzon'un ticaret hayatını etkilemişti. Avrupalı

¹⁴⁹ Ali İpek, "Trabzon'un Ortaçağda Ticarettteki Yeri", **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006**, 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2011, s. 31.

¹⁵⁰ Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", **MEB İslam Ansiklopedisi içinde**, 12/1, İstanbul: MEB yayınları, 1974, s. 456.

¹⁵¹ İsmail Akbal, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet**, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 27.

¹⁵² İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, **Trabzon 2006**, İstanbul: Seçil Ofset, t.y., s. 86.

güçler Hıristiyan Osmanlı nüfusu üzerinde koruyucu bir rol benimsemişlerdi. Önemli Batı devletleri ve Rusya tarafından başta tüccarlar olmak üzere Hıristiyanlara doğrudan koruma ve yurttaşlık sertifikalarına kadar her türlü destek verilmişti. Bu durum gayrimüslim Osmanlıların büyüyen dış ticaret hacminden yararlanmalarını sağlamıştır. 1884 tarihli bir İngiliz belgesi, Trabzon'daki on dört büyük komisyon acentesinden üçünün İranlı, birinin İsviçreli, geri kalanlarının Rum ve Ermeni olduklarını göstermişti. Otuz üç ihracatçıdan üç Türk İstanbul'a gıda maddeleri, fındık ve tütün ihraç etmekteydi; yani bir iç pazarda geleneksel ürün ticareti yapıyorlardı. Hochstrasse Şirketinin İsviçreli temsilcisi de benzer ürünleri Avrupa'ya ihraç etmişti ve geri kalan ihracatı gayrimüslim Osmanlı tüccarları yapmıştı. 63 büyük ithalatçı arasında da ayakkabıcılar ve terzilere ait iki yerel birlik dışında, Avrupa malları ithalatıyla meşgul olan sadece on Türk tüccar vardı.¹⁵³

19. yüzyılın son on yılına kadar, Trabzon'da sigortacılık gelişmemişti. 1894'te Trabzon'daki on dört sigorta şirketi temsilciliğinden iki İsviçreli ve bir İngiliz firmasını temsil eden Hochstrasse Şirketi ile kendi sigorta şirketinin temsilcisi olarak çalışan Osmanlı Bankası dışında, hepsinin sahibi gayrimüslim Osmanlılar olmuştur. Böylelikle, Trabzon'un ekonomik hayata girmesinden kısa bir süre sonra bu sektör temelde gayrimüslimlerin eline geçmişti. Türk tüccar ve temsilciler Avrupalıların himayeciliği sonucunda bir kez daha önemli bir ekonomik fırsatın dışında bırakılmışlardı. Sigortacılık gibi çağdaş bankacılık da Trabzon'a yüzyılın sonlarında gelmiştir. İngiliz ve Fransız sermayesinin denetimindeki Osmanlı Bankası, Trabzon ve Samsun'a 1891 yılında şube açmıştı. Yüzyılın sonlarında Ziraat Bankası da Trabzon'a bir şube açmış fakat iki banka arasında bir rekabet söz konusu olmamıştır. Osmanlı Bankası kendisini daha çok ticari faaliyetlerle sınırlamış, bu şekilde daha çok kentteki Rum ve Ermeni tüccarların işini yürüten kurum şubesinde Ermeni ve Rumları yerleştirmişti. Bu şekilde Trabzon'da Avrupa etkisi altında ticaretin gelişmesi gibi, ekonomik ve mali hizmetlerin gelişmesi de Türkler ve gayrimüslim gruplar arasındaki sosyoekonomik bölünmeyi derinleştirmişti.¹⁵⁴

Kadri Paşa döneminde Trabzon'da konsoloslukları olan Avusturya, Macaristan, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Belçika, Yunanistan, İspanya ve Amerika ile devletlerarası çalışmalar yapılırdı. Trabzon'da yerli İdare-i Mahsusa, "Nemçe" denilen Avusturya ve

¹⁵³ A. Üner, Turgay, "Trabzon", Çağlar Keyder ve diğerleri (Ed.), **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 63-64.

¹⁵⁴ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, a.g.e., s. 88.

Macaristan, Rus, Fransız, İtalyan, Gürcü, Yunan olmak üzere biri Türk, yedisi yabancı sekiz vapur işletmesi vardı. Bugün Trabzon’da sadece İran, Rus ve Gürcü konsolosluklarının varlığını düşünürsek, Kadri Bey dönemindeki Trabzon’un faallığını anlayabiliriz.¹⁵⁵ Yine onun döneminde yollar düzenliydi; hükümetin ve Düyun-ı Umumiye’nin gelirleri artmış ve rejinin geliri ise beş yılda yüzde kırk nispetinde artış göstermişti.¹⁵⁶

Kadri Paşa döneminde yayınlanan 1894 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi’ne göre “Vilayet dâhilinde (suni) hiç bir liman yoktur”. Ancak kış mevsiminin fırtınalı havalarında gemilerin barınabileceği Polathane (Akçaabat) limanı vardır.¹⁵⁷ Trabzon şehri, Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Muş bölgelerine limanlık vazifesi yapmıştı. Rejinin en mühim merkezlerinden biri olan Trabzon’da tütün ekimi fevkalâde gelişmişti. On beş kilometre batıdaki Polathane’ye kadar yılda pek çok mal satın alınmıştı. Trabzon tepelerin meyilli satırları üzerinde kurulmuştu. Şehir amfiteatr şeklindedir ve Giresun’a benzer bir tarzda küçük bir körfezin etrafında kavislenir. Trabzon sahili o kadar yalçın olmamakla birlikte, hafif meyillerle yükselir. Trabzon, güzel manzaralı evlere, ağaçlıklara, bahçelere ve yeşilliklere sahiptir. Batıda şehir oldukça derin iki uçurumla kesilir. Bu uçurumların üzerinde garip görünüşlü köprüler vardır. Trabzon’un dağ yönü, zamanla duvarları siyahlanmış büyük istihkâmları andıran kayalıklara bakmaktadır.¹⁵⁸

Longworth’a göre 1893 yılında Şiran ve Bayburt bölgesinde meydana gelen kıtlıktan Trabzon olumsuz bir şekilde etkilenmişti. Bu şehirlerden 20 bin kişi Trabzon’a doğru gelmiş ve yol boyunca açlıklarını yatıştırmak için yabancı ot toplayıp yemişti. 1897 tarihli raporda da Longworth, Trabzon vilayetinde ekonomik durumun hiç tatmin edici olmadığını vurgulamıştı. Bu durumun sebebini ise “yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim” şeklinde tanımlamıştı. Vilayetin gelir-gider kalemlerinin son 5 yıldaki mukayesesi aşağıdaki tablodaki gibidir. Aşağıda verilen tablo, sadece yerel yöneticilerin hacizlerini ve tediyeği kapsamakta, bazı gelir ve harcamaları

---

¹⁵⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 57.

¹⁵⁶ Ramber, a.g.e., s. 134.

¹⁵⁷ TVS 1894, s. 113–114.

¹⁵⁸ Ramber, a.g.e., s. 130.

kapsamamaktadır. Bütün bu rakamlar incelendiğinde, vilâyetin vergi gelirlerinin düşmüş olduğu görülür.¹⁵⁹

Tablo 9: 1893–1898 Yılları Arasında Trabzon Gelir Gider Kalemlerinin Mukayesesi (Rakamsal Değerler İngiliz Lirasıdır¹⁶⁰)

GELİRLER	(1309) 1893–94	(1310) 1894–95	(1311) 1895–96	(1312) 1896–97	(1313) 1897–98
Emlâk vergisi	77.434	79.970	77.550	77.780	80.600
Temettu' vergisi	7.818	7.740	7.950	7.100	6.190
Bedel-i askerî	40.275	40.285	40.100	41.000	43.840
Ağnam resmi	32.176	28.630	30.400	30.900	33.010
Öşür	149.813	133.800	147.700	140.700	133.010
Maden ve Ormanlar	6.931	4.100	5.250	3.800	5.390
Emlâk ve tapu harçları	15.748	10.725	14.720	6.000	5.490
Emlâk-ı emîriyye hâsılatı	154	102	150	120	105
Adli harçlar ve cezalar	6.105	4.880	5.980	4.500	4.460
Ma'ârif harçları	7.458	5.300	7.700	8.000	7.300
Umûr-ı Nâfi'â	14.916	6.800	12.800	11.000	10.200
Hâsılât-ı müteferrika	11.803	4.333	13.620	5.550	5.210
TOPLAM	370.631	323.665	363.870	306.450	334.515
GİDERLER					
Hakimlik	10.178	8.000	10.200	7.860	12.680
Devlet hizmeti	42.703	42.800	43.500	49.640	39.415
Ordu	64.676	98.000	60.800	73.200	84.600
Donanma	6.000	12.050	10.000	9.500	10.400
Jandarma	24.464	23.000	29.400	26.480	34.595
Polis	1.236	1.500	1.550	2.120	2.150
Mabeyn tahsisatı	14.800	13.650	14.000	15.000	3.400
Havaleler	206.674	124.660	194.420	122.650	147.275
TOPLAM	370.631	323.665	363.870	306.450	334.515

Kaynak: Ahmet Halaçoğlu, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)”, **Belleten**, LXVII, (250), 2003, s. 893.

¹⁵⁹ Halaçoğlu, a.g.m., s. 893.

¹⁶⁰ Osmanlı Devleti topraklarında istikrarlı bir para sistemi oluşturmak amacıyla 1844 yılında kararname çıkarılmıştı. Bu tarihten I. Dünya Savaşı'na kadar İngiliz sterlini ile Osmanlı parası arasındaki parite 1 İngiliz sterlini=110 Osmanlı kuruşu düzeyinde kalmıştı. Bkz. <http://www.osmanli.org.tr/yazi-1-17.html> (10.12.2013)

3.2.2. Tarım

Trabzon vilayetinin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Rusya, batısında Kastamonu ve iki tarafında Erzurum ve Sivas vilayetleri vardır. Trabzon vilayetinin yüz ölçümü otuz iki bin kilometre yani otuz dört milyon sekiz yüz kırk sekiz bin dönümdür.¹⁶¹

Trabzon denize paralel olarak doğu-batı yönünde uzanan yüksek dağların oluşturduğu sarp ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Bu arazi dağlardan denize doğru akan irili ufaklı akarsuların açtığı derin vadilerle parçalanmıştı. Yüksek dağların eteklerinde yaylalar ve platolar yer almaktadır. Arazinin yarısı tarıma elverişli değildir ve kıyıda birikmiş alüvyonlarda tarım yapılmaktadır. Trabzon'un Karadeniz Bölgesine özgü sık bitki örtüsü ve bol yağışlı bir iklimi vardır. Şehirde kış mevsimi çoğunlukla şiddetli geçmemekte; bahar ayları biraz soğuk ve bol yağmurlu; yazlar ise nemli ve nispeten sıcaktır. Trabzon nispeten ılıman iklime sahiptir.¹⁶²

XIX. yüzyılın sonlarında tüm Trabzon vilayetinin dağ ve bayır vadileri arasında ziraata uygun olan arazinin miktarı yedi milyon dönüme ulaşmıştır. Biraz ıslah ve imar ile tarıma açılabilmesi mümkün olan arazi beş milyon dönüm civarındadır. Bu iki araziyi birleştirek her ferde 8 dönüm arazi düşmesi gerekirken nüfusun çok olduğu mahallerde arazi cüzi miktarda olduğundan her hisseye iki dönüm bile düşmemektedir. Bununla birlikte Trabzon'da yerli ya da muhacirler arasından arazi sahibi olmayan bir fert yok gibidir.¹⁶³

Trabzon arazisi dağlık taşlık olduğundan ve ziraata uygun olmadığından mevcut nüfusun geçimini sağlamak için yeterli değildir. Buna rağmen Trabzon insanı bu araziye imar etmiş ve bir milyondan fazla nüfus geçim sıkıntısı çekmemiştir.¹⁶⁴

1898 Salnamesinden elde edindiğimiz bilgiye göre Trabzon'da tarıma elverişli arazi "mezru' ve gayr-i mezru'" olmak üzere yaklaşık dört milyon dönüme ulaşmıştı.¹⁶⁵ Şehrin

---

¹⁶¹ TVS 1894, s. 99.

¹⁶² Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (9), Trabzon: Serander Yayınları, 2010, s. 48.

¹⁶³ TVS 1898, s. 187-188.

¹⁶⁴ TVS 1894, s. 102.

¹⁶⁵ TVS 1898, s. 189.

tarıma uygun arazisi az olduğundan bu araziler iyi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tütün ve fasulye ziraati çiftten ve sabandan ziyade bel ve kazma gibi aletlerle yapılmıştır. Nitekim halkın her ürün için ayrı bir hayvan besleyip çift sürececek gücü yoktur.¹⁶⁶

Trabzon'da hububat olarak buğday, arpa, mısır, pirinç, yulaf, fasulye, fındık, tütün, kendir ve patates yetiştirilirken, meyve olarak armut, elma, karpuz, kavun, ayva, şeftali, nar, incir, dut, erik, kiraz, üzüm, limon ve portakal yetiştirilmiştir. Sebzenin ise her türlü üretilmiştir.¹⁶⁷ Trabzon'da elma üretiminin yapıldığına dair The Morning Call adlı Amerikan gazetesi de bilgi vermişti. Dünyada sıcak bölgelerde yetişen elmanın üretim yerlerinden biri Trabzon'du. Elmanın üretildiği diğer yerler ise Kuzey İran, Kuzeybatı Hindistan ve Avrupa'ydı.¹⁶⁸

Trabzon'da iklimden dolayı kahveden çaya varıncaya kadar her ne işlense yetişmişti. Meyvenin sebzenin her türlü üretildiği halde fındık, limon, portakal ve erik üretimi daha fazla gerçekleştirilmiştir. Hüseyin Kazım tarafından yazılan risaleye göre Trabzon Sancağı'nda fındığın sivri, tombul, yağlı, badem, kan ceviz çeşitleri yetiştirilmiştir. Trabzon'da 1895–1896 senelerinde beş yüz elli beş bin altı yüz kantar mahsul yetişmiş ve bu mahsulün altı milyon sekiz yüz yetmiş bin dokuz yüz kilogramı yurt içine ve Avrupa'ya ihraç edilmişti. Bu dönemde otuz küsur bin lira öşür vergisi alınmış olması mahsulden ahalinin eline para geçtiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶⁹

Şehirde hububat üretiminde darı, fasulye ve pirincin önemli bir yeri vardır. 1898'de vilayet içerisinde yedi sekiz milyon kile miktarında darı, yüz bin çuval fasulye ile bir buçuk milyon kilo pirinç yetiştirilmiştir. Arpa, buğday, yulaf, patates, kendir, bakla, nohut, ceviz ve kestane üretimi az miktarda olsa da yapılmıştır. Trabzon'da arazinin yüz bin dönümü ise tütün mahsulü için ayrılmış ve bu mahsulâtten senelik on milyon kilo tütün elde edilmiştir.¹⁷⁰

Longworth'a göre Trabzon, 1899 yılında Anadolu'da tüketim amaçlı hububat ithali yapmak zorunda olan tek vilayettir. Karadeniz köylüleri için başlıca besin kaynağı olan ve

¹⁶⁶ TVS 1898, s. 180.

¹⁶⁷ TVS 1894, s. 104–105.

¹⁶⁸ "New Fruits And Old", (19.02.1893), **The Morning Call**, 14.

¹⁶⁹ TVS 1898, s. 199–200.

¹⁷⁰ TVS 1898, s. 200–201.

yörede “Lazut” olarak adlandırılan Hint mısırı bile ihtiyaca yetecek seviyede değildi. Bölgede kişi başına ortalama 5 kile hububat üretilmiş, bu yüzden de ekmeçlik buğday başka yerlerden ithal edilmişti.¹⁷¹

Trabzon’da patates ziraatının de önemli bir yeri vardır. Fakat patateslerde oluşun hastalık önlenemediğinden ve tohumların değıştirilmesinin önemi kavranamadığından yetiştirilen patatesler ufak kalmıştır. 1901 salnamesine göre Ziraat nezareti bu durumun farkına varıp altı yedi sene öncesinden Halkalı Ziraat Mektebi muallimlerinden Nesip Bey’i patateslere musallat olan hastalığı araştırması için Trabzon’a getirtmişti. Vilayetin birçok yerinde yetişmesinde şüphe olmayan bu faydalı mahsulün daha kaliteli bir şekilde üretilmesi için hükümetin daha fazla gayret göstererek halkı patates ziraati hususunda bilinçlendirmeliydi.¹⁷²

Kadri Bey döneminde vilayette ziraatın gelişmesi için yurt dışından bilim adamları getirtilmiştir. 1901 senesinde Amerika’dan gelen “Mister Vrayt” Trabzon arazisi hakkında araştırmalar yapmış ve bu konu hakkında bir layiha hazırlamıştır. Bu layihada arazinin yapısından ve arazide hangi mahsullerin üretilebileceğinden bahsetmiştir. Mister Vrayt’a göre sahilden yirmi beş kilometre iç kesimdeki Cevizlik yakınlarına kadar olan bölgedeki dağların dik ve sarp olan yamaçları üzerinde çam gibi yapraklarını dökmeyen ağaçlar dikilmeli, yirmi sene sonrasında da kereste imaline elverişli birçok ağaçlar yetiştirilmelidir. Mister Vrayt bu ağaçların dikilmesi ile arazinin verimini arttırılabileceğini düşünmekteydi. Bu ağaçlar bir taraftan rutubeti muhafaza ederken diğer taraftan da humuslu toprak üretimine katkı sağlayacaktı. Mister Vrayt ayrıca fındık, ahududu ve yabani dut ağaçlarının dikilmesinin faydalarından da bahsetmiştir. Özellikle ahududu ve yabani dut ağaçları hayvanlardan korunursa ve meyveler tahtadan mamul kutulara konulursa önemli bir ihracat yapılabileceğine dikkat çekmiş ve ipekçiliğın de dut ağaçlarının yetiştiği yerlerde yapılabileceğini vurgulamıştır. Mister Vrayt, dere içlerinde ve meyilleri pek az olan sırtlardaki arazilerde toprağın ince kısmının ve arazinin ihtiyacı olan gübrenin yağmurdan sonra tarlaların dik yüzeyinden akıp gitmemesi için köylülere duvarlar yapması için öneride bulunmuştur. Mister Vrayt, araştırması sırasında Cevizlik’ten Hamsiköyü’ne kadar birçok yerlerde kireç ve kayrak taşlarından oluşun arazide kereste imaline elverişli

---

¹⁷¹ Halaçoğlu, a.g.m., s. 893.

¹⁷² TVS 1901, s. 190.

ağaçlar yetiştirilmesinin uygun olmayacağını tespit etmiş ve bu bölgede koyunlar için güzel meralar olduğunu gözlemlemiştir. Bu bölgedeki dağların etek ve inişlerindeki yamaçlar üzerinde kerestelik ağaçlar ve daha az meyilli sırtlarda fındık gibi ağaçlar dikilebileceği üzerine önerilerde bulunmuştur. Ayrıca ekili arazinin yağmur sularından olumsuz etkilenmemesi için setler yapılarak duvarlarla arazinin çevrilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷³

3.2.3. Hayvancılık

Trabzon'un her tarafında koyun, sığır, manda, inek, deve, beygir, katır, merkep vardır. Vilayetin dağlık ve ormanlık yerlerinde kurt, tilki, ayı, çakal, geyik, tavşan, sansar, zerdeve gibi vahşi hayvanlar yaşamıştır. Ayrıca Trabzon'da tavuk, kaz, ördek, bildircin, bekaça, hindi, karatavuk, keklük, güvercin, akbaba, karakuş ve haşarat cinsinden yılan ve akrep yaşamıştır. Denizden ise turna, sargan, tekir, mercan, palamut, mezigit ve hamsi çıkarılmıştır. Bu balıklar içinde hamsi balığı her sene çok fazla çıkarıldığından ucuz satılmış, köylü fukarası ise bu balıktan lüzumu kadarını alıp tuzlamış ve bununla bir müddet çoluğunu çocuğunu beslemiştir. Hamsinin çok fazla çıktığı senelerde beher batmanı iki kuruştan yirmi otuz paraya kadar satılmış ve fazlası tarlalara dökülerek gübre yerine kullanılmıştır. Trabzon sahilinde Yunus balığı da avlanmış ve yağları çıkarılıp Avrupa'ya gönderilmiştir.¹⁷⁴

Trabzon'da çift hayvanı, inek ve manda olmak üzere altmış bin hayvan beslenmiştir. Bu hayvanların mahsullerinden istifade edilmiş; özellikle tereyağ üretimine önem verilmiştir. Halk Sibir, Derne ve Halep yağlarını hiç sevmediğinden olsa gerek tereyağın büyük bir kısmı vilayet içinde tüketilmiştir. Yine de yağ ihracatı şayan-ı memnuniyet derecesinde gerçekleşmiş ve Trabzon tereyağı her yerde meşhur olmuştur. Bu durumun gerçekleşmesinde kaliteli tereyağ üretiminin sağlanması için alınan önlemlerin büyük bir yeri vardır. Tereyağ imal edilen yerlerin halkı, tereyağına un, patates veya iç yağı gibi maddeler karıştırmaması için uyarılmıştır. Halk bir taraftan saf tereyağ üretmesi için teşvik edilirken, diğer taraftan tereyağı üretimi ile ilgili verilen kurallara uymayanlar

---

¹⁷³ TVS 1901, s. 194-195.

¹⁷⁴ TVS 1892, s. 96-97; TVS 1894, s. 106;108.

cezalandırılmıştır.¹⁷⁵ Vilayette üretilen tereyağının lezzetli ve halis olması tavuk ve yumurta üretimini de arttırmıştır.¹⁷⁶ Trabzon'da tereyağı ve yumurta üretimi Avrupalı gazetelerin de dikkatini çekmiştir. Nitekim Amerikan gazetelerinden biri olan **Sacramento Daily Record-Union** Trabzondaki tereyağ ve yumurta üretiminden “Farming In Foreign Lands” adlı haber başlığı içinde bahsetmiştir. Konsül raporlarından alınan bilgilere göre Trabzon'da tereyağ ve yumurta üretiminde büyük bir artış olmuştur. 1893'te 1892 yılına göre yumurta ihracatında küçük miktarda bir büyüme meydana gelmiş ve yumurta ihracatı 1892'den 50 ton artmıştır.¹⁷⁷ Trabzon'da 1901'deki ihraç edilen tereyağı toplam 23342 kilodur.¹⁷⁸

1894 yılında yayınlanan Kamusu'l A'lam'da Trabzon'da hayvancılıkla ilgili şu bilgiler verilmekteydi: Trabzon'da 800.000 koyun ile keçi, 50.000 at ile katır ve 40.000 sığır vardı ve bu hayvanların dışında Trabzon'da ayı, domuz, geyik, karaca, tilki, tavşan, kurt vs. yaşamaktadır. Özellikle Trabzon ve Lazistan sancakları sahilinde balık çok fazladır. Bu balıklar hem yemek için hem yağları için avlanırdı. Bu balıkların bir kısmı tuzlanarak ve kurutularak ihraç edilirdi. Bilhassa hamsi üretimi çok fazla olduğunda çürür, gübre yerine tarlalara dökülürdü. Trabzon'da arılarda çok olup, yıllık 450.000 kilo kadar bal üretimi yapılırdı.¹⁷⁹

3.2.4. Madenler

Trabzon'da manganez, nuhas, simli kurşun, demir, çimento ve antimon madenleri bulunmuştu.¹⁸⁰ Trabzon'da çok fazla maden bulunmasına karşın onlardan istifade edilememiş ve bu servet yerin altında yatmıştı. Bunun sebebi hükümetin geniş izinlerine karşı istifade fikrinin Trabzon'da tamamıyla idrak edilememesi ve madenlerin çıkarılması için gerekli olan sermayeye Trabzon müteahhitlerinin sahip olmamasıdır. Bu durumdan ötürü Trabzon'daki madenlerin büyük kısmı keşif olunamamıştı.¹⁸¹ Trabzon'da hangi madenlerin nerelerden çıkarıldığı aşağıda açıklanmıştır:

---

¹⁷⁵ TVS 1898, s. 180.

¹⁷⁶ TVS 1898, s. 181.

¹⁷⁷ “Farming In Foreign Lands”, (23.10.1894), **Sacramento Daily Record-Union**, 2.

¹⁷⁸ TVS 1901, s. 191.s

¹⁷⁹ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 3006-3007.

¹⁸⁰ TVS 1894, s. 115.

¹⁸¹ TVS 1894, s. 157–158.

Sürmene kazasının Pirgi karyesindeki manganez madeni çıkartılmıştı. Hatta bu madeni çıkararak Salacyan Parsih Efendi hukukunu İtalya devleti tebasından Trabzon'da ikamet eden Mösyö Barzili'ye satmıştı. Barzili manganez madenini bir müddet imal etmiştir. Ancak hukuku imtiyaziyesiyle alakalı olarak açılan dava neticesinde maden imalatına ara verilmesi kararı alınmıştı. Manganez madeninin değeri yüksektir. Sürmene kazasının Sincan Misahoru karyesinde simli kurşun ve Mukuzi karyesindeki nuhas ve Aşa karyesinde bulunan nuhas madenleri keşf ve muayene olunamadığından hakikat ve servet derecesi tespit edilememişti.

Trabzon kazasının Yomra nahiyesi dâhilinde Çiçera karyesinde Salacyan Parsih Efendi tarafından çıkarılan manganez madeninin araştırma hakkı, İtalya devleti tebasından Mösyö Anatol Barzili'ye satmıştı. Bu madenin değeri düşüktür. Yomra nahiyesinin Uz ve Sicona karyelerinde nuhas ve nuhasla karışmış olarak bulunan madenin keşf ve muayeneleri gerçekleşmediğinden mevcudiyeti tespit edilememişti.¹⁸²

Trabzon kazasının Maçka nahiyesine bağlı olan Hamsiköy'de simli kurşun madeni olup değeri yüksektir. Akçaabat kazasının Sidiksa karyesinde simli kurşun madeni bulunmuştu. Bu madenin araştırılması için 20 Ağustos 99 (1 Eylül 1883) İstanbul'da ikamet eden Şişmanyân Agop adlı kişiye ruhsatname verilmişti. Ancak araştırma gerçekleşmediği için madenin değeri tespit edilememişti.¹⁸³

Kamusu'l A'lam'a göre Trabzon'da madencilik çok önemli bir yeri vardı. Maden bakımından Trabzon vilayeti, Osmanlı vilayetleri arasında en zengin olanlardan biriydi. Trabzon halkının başlıca geçim kaynağı maden ihracıydı. Bu dönemde Trabzon vilayetinde 120'den fazla maden keşfedilmişti. Trabzon Sancağında 21 simli kurşun, 34 bakır, 3 bakır ile kurşun, 2 manganez, 10 demir ve 2 kömür madeni; Gümüşhane Sancağında 37 simli kurşun ve 6 bakır; Canik Sancağında 1 simli kurşun ile 1 manganez madeni bulunmuştu.¹⁸⁴

---

¹⁸² TVS 1894, s. 164–165.

¹⁸³ Albayrak, a.g.e., s. 226.

¹⁸⁴ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 3006.

3.3. Trabzon'da Sosyal ve Kültürel Hayat

Meşrutiyetten önce Trabzon'da eğlence hayatı bayram günlerinde, düğünlerde ve gece toplantılarında yapılırdı. Bayram günlerinde şehrin her tarafında mahalli kıyafetle milli oyunlar oynanırdı. Bu oyunlar özellikle vali Kadri Bey zamanında büyük rağbet görmüştü. Kadri Bey, bayramda yapılan eğlencelere şehirdeki ecnebi konsolosları da davet ederdi. O, bayram günlerinde köy delikanlılarını toplar ve onlara horonun yanı sıra bıçak oyunları oynatırdı. Oyuncuların alınlarına altın yapıştırır, onlara mintan ve zıpka hediye ederdi. O, Trabzon halkının katılımıyla gerçekleşen oğlu Hüseyin Kazım'a kırk gün süren bir düğün yapmış ve şehire adeta bir masal hayatı yaşamıştı.¹⁸⁵

Kadri Bey, vilayete gelen misafirler için kolculara milli oyun oynatırdı. Nitekim İsviçreli Lui Ramber, Trabzon ziyaretinde kolcuların sergilediği milli bir oyun izlemişti. Otuz kadar genç, bir davulla bir zurna etrafında toplanmıştı. Gençlerin elele tutuşarak oluşturdukları daire genişleyip sıklaşmış, oyuncuların vücutları dikleşmiş, kolları başları üzerine gerilmiş ve sonra av bekleyen bir avcı gibi bir vaziyet almıştı. Bu sırada davul, hareketi tanzim etmiş ve küçük zurna nağmeleri gökyüzüne yükselmişti. Oyundan sonra hançerle meç arasında eğri kılıçlarla oyunlar başlamıştı. Oyuncular ahenkle birbirlerine hücum etmiş, karşısındakinin vuruşundan kaçınmak için kedi gibi geri sıçramış, buldukları yerde dönmüş ve birbirlerine tekrar saldırmıştı. Oyunun adımları doğu oyunlarına mahsus bir tarzda atılmış ve topuklarını yere vuran oyuncuların bütün vücutları titremişti.¹⁸⁶

Trabzon'da şehrin yüksek tabakasının gecelerini geçirdikleri yerler kendilerine göre usul ve ananeleri olan selamlıklardı. Şehirde zengin ailelerin birer selamlıkları vardı. Boztepe'de Nemlizade selamlığı, Pazarkapı'da Kundupoğlu, Nımbıyıköğlü selamlıkları, Çarşı Mahallesi'nde Eyüboğlu Ali Efendi ve Hacı Kadıoğlu selamlıkları şehrin en başlıca selamlıklarındandı. Bunların dışında Trabzon'da küçük büyük birçok selamlıklar da vardı. Buralarda semtin ileri gelenleri ve sohbeti dinlenir zarif adamlar toplanırlar, memleketin muhtelif ihtiyaçları üzerinde konuşurlar ve aileler arasında meydana gelen gerginlikleri mahkemelere düşmeden hallederlerdi.

¹⁸⁵ Nesip Yağmurdereli, "Eski Yıllarda Trabzon'da İçtimai ve İktisadi Hayat", **İnan**, (23), 1946, s. 6.

¹⁸⁶ Lamber, a.g.e., s. 133.

Trabzon'da selamlıkların belli başlıca eğlencelerinden birisi de helva sohbetleriydi. Uzun kış gecelerini süsleyen helva sohbetleri daha çok orta seviyenin toplandığı selamlıklarda yapılırdı. Selamlıkların geniş odaları yumuşak erkân minderleriyle döşenirdi ve günlük hayatın yüzlerinde en küçük bir ızdırıp kırışığı bırakmadığı mesut insanlar bu rahat minderlere gömülürlerdi. Bir taraftan kahveler, tütünler içilirken fıkralar anlatılır, kıssalar nakledilir ve nükteler yapılırdı. Ortaya pırıl pırıl kâri kadim bir mangal konulur, üzerine bir divan sinisi yerleştirilir ve helva sohbeti başlardı. Helva sohbetinin kendine göre hareketli ve nüktelerle dolu manileri vardı. Sohbetin sonunda, ertesi gece toplanılacak selamlık sahibine bir tabak helva gönderilirdi. Böylelikle diğer bir helva sohbetine hazırlanılması için haber verilmiş olunurdu.

Kadri Bey'in valiliğı döneminde Trabzon'un önemli eğlence merkezleri vardı. Soğuksu mevkii, Kavak Meydanı ve Meydan-ı Şarkî'deki park başlıca eğlence yerleri arasındaydı. Trabzon halkı tatil günlerinde buralarda gezinti yapardı. Askeri görevliler de tatil günlerinde cirit oynamak için Kavak Meydanını seçerlerdi.¹⁸⁷ Ayrıca yazın Trabzon'un çeşitli semtlerinde kuzu âlemleri yapılırdı. Boztepe'de Ahievrendede Dergâhı, Ayasofya camisinin avlusu, Kavak Meydanında Mevlana denilen yer bu âlemlerin en çok yapıldığı semtlerdi.¹⁸⁸

Trabzon'da halk tiyatroya giderek de eğlenirdi. Bu dönemde sahnelenmek istenilen piyesler için Dâhiliye Mektubi Kalemine yazı yazılarak izin istenirdi. Nitekim Trabzon'da Tiyatrocu Küçük İsmail Efendi yirmi sekiz adet piyesin sahnelenmesi için Dâhiliye Mektubi Kaleminden ruhsat istemiş; bu piyeslerden sadece "Muhafaza-i İffet" adlı piyesin sahnelenmesine 13 Teşrinisani 1317 (26 Kasım 1901) tarihinde izin verilmişti.¹⁸⁹

Trabzon'da sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya büyük önem verilirdi. 1893 yılında Malatya'da deprem meydana gelmişti. Trabzon Vilayeti bu depremde zarar görenlere yardım etmek için Trabzon'dan Malatya'ya on üç bin kuruş göndermişti.¹⁹⁰ Bu olaydan altı yıl sonra 1899 yılında Aydın ve Denizli'de deprem felaketini yaşamıştı. Trabzon Vilayeti,

---

¹⁸⁷ Goloğlu, a.g.e., s. 64.

¹⁸⁸ Yağmurdereli, a.g.m., s. 6-7.

¹⁸⁹ **BOA, DH. MKT.** 2561/69.

¹⁹⁰ Trabzon'dan Malatya'ya yardım gönderilmesi hakkında Dâhiliye Mektubi Kalemi tarafından 8 Haziran 1309 (21 Haziran 1893) tarihinde bir yazı yazılmıştı. Bkz. **BOA, DH. MKT.** 70/17.

bu şehirlerde depremden zarar görenler için iki yüz elli bin lira gönderilmiş ve üç bin lira para toplanacağı 23 Eylül 1315 (5 Ekim 1899) tarihli yazıda bildirilmişti.¹⁹¹

Trabzon Valisi Kadri Bey, fakir ve ihtiyaç sahiplerini tespit etmiş ve onlara yardım etmişti. Trabzon şehrinin Debbaghane Mahallesi'nde oturan Barutçu oğlu Hüseyin'in eşi Cevahir Hanım fakir ve ihtiyaç sahibiydi. Kadri Bey, Cevahir Hanım'a Belediye tarafından aylık otuz kuruş maaş verilmesine karar vermiş ve bu durumu Dâhiliye Nezaretine 24 Mart 1309 (5 Nisan 1893) tarihinde yazdığı yazı ile bildirmişti.¹⁹²

3.4. Trabzon'da Eğitim

Trabzon'daki eğitim hayatı geçirdiği siyasi oluşumlarla ve toplumların yapısına göre şekillenmişti. Eğitim sistemindeki ve kurumlarındaki yapısal değişimler daima siyasal gelişmelerle paralellik gösterir. Bu yönden bakıldığında idari yapısında birçok defa değişiklik yapılan Trabzon'da, eğitim kurumları hem siyasi hem de toplumsal yapıya paralel olarak gelişme göstermişti.

1892'de valiliğe atanan Kadri Bey, yabancı dil bilgisinin fazla olması nedeniyle medreselerde de bu tip eğitime ağırlık verilmesini istemişti.¹⁹³ Trabzon Vilayeti'nde eğitim teşkilatının validen sonra en yetkili amiri Maarif Müdürü idi. Maarif Müdürü İstanbul'da bulunan Tedrisat-ı aliye dairesi tarafından atanmıştı. 1894'te Trabzon'un Maarif İdaresi Müdürü Reşit Bey¹⁹⁴, 1896'da Hamit Efendi¹⁹⁵ ve 1898'te Hacı Kadızade Hacı Mustafa Efendi'ydi¹⁹⁶.

Trabzon'da Maarif Müdürüne bağlı Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisi, tedrisat-ı Taliye Encümeni ile maarif müfettişleri vardı. Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisi Trabzon vilayetinde bulunan ilköğretimin bütün işlerini, taliye encümeni ise orta dereceli okulların idari ve disiplin işlerini yapmaktaydı. Trabzon'a bağlı tüm ilçelerde eğitime ait işler ilçe maarif meclisleri tarafından tayin edilen fahri maarif vekili tarafından yapılmaktaydı. Bu

¹⁹¹ BOA, DH. MKT. 2254/16.

¹⁹² BOA, DH. MKT. 20/32.

¹⁹³ Osman Tokgöz ve diğerleri, **Trabzon İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, Trabzon: MEB Yayınları, 1998, s. 5.

¹⁹⁴ TVS 1894, s. 121.

¹⁹⁵ TVS 1896, s. 121.

¹⁹⁶ TVS 1898, s. 251.

vekillerin görev süresi iki ya da üç yıldır. Meclis tarafından tespit edilen bu süre, yine meclis tarafından azaltılıp çoğaltılabiliyordu. Maarif vekilleri, görevlerinden dolayı Trabzon Maarif Encümeni'ne karşı sorumluydu. Fahri maarif vekili, ilçe dâhilinde bulunan ve ilçe maarif meclisi tarafından belirlenen ilkokulları teftiş etmek, okul binalarını seçmek, okul açılacak köyleri belirlemek, öğretmen yardımcılarını hakkında encümene görüş bildirmek ve valilikle eğitim konularında yazışma yapmak yetkisine sahipti. Nahiye ve köylerde eğitim işleri nahiye ve köy meclislerine verilmişti. Bu itibarla bu meclisler birer maarif encümeni hükmündeydi. Ancak, birkaç köy veya mahalle ihtiyar meclisi bir araya gelerek ilçe maarif encümeninin izniyle müşterek bir maarif encümeni kurabiliyordu. Eğitimin millileştirilmesi için gayret gösterildiği Bu dönemde Trabzon'da bulunan okullar; iptidai (ilkokullar), idadi, meslek okulları ve yabancı okullar olarak sıralanmıştı.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde ilköğretim kurumları sıbyan mektepleri idi. Bu okulun eğitim süresi 1869 "Maarif-i Umurniye Nizamnamesi"nin uygulanması ile dört yıla çıkarılmıştı. Erkek öğrencilerin tahsil yaşı 6–10, kız öğrencilerin tahsil yaşı 7–11 yaş arası kapsamaktaydı. Sıbyan Mekteplerinde öğrencilere Elifbâ, Kuran, Tecvid, Ahlaka Müteallik Risaleler, İlm-i Hal, Yazı, Fenn-i Hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya ve Malûmat-ı Nafia dersleri okutulmaktaydı.¹⁹⁸ Trabzon'daki Sıbyan Mektepleri Orta Hisar, Debbaghane, Yeni Cuma, Hacı Kasım, Boztepe, Arasta, Sotha, Faros, Kavak Meydanı, Aya Sofya, İskender Paşa, Aya Filpo, İmaret ve Saçlı Hoca'daydı. Trabzon merkezdeki bu mekteplerdeki toplam öğrenci sayısı 783'tü. En fazla öğrenciye 147 talebe ile Boztepe'deki Sıbyan Mektebi sahipti.¹⁹⁹

Devlet öğrenim çağında olan bütün çocukların ilkokullara kaydolmasını bir politika haline getirmişti. Bu nedenle de okul idarelerine, muhtarlara ve mülki idare amirine bir takım görev ve sorumluluklar vermişti. Buna göre köy ve mahallenin ihtiyar meclisleri kendi bölgelerinde bulunan 7–13 yaşlarındaki çocukları belirleyip okul idaresine bildirmek zorundaydı. Ayrıca kayıt süresi içerisinde kayıt olmayan çocuklar köylerde muhtar, diğer yerlerde ise en büyük mülkiye amiri tarafından okula kayıt ettiriliyordu. Okul idaresi

¹⁹⁷ Halil Aytekin, "Trabzon Vilâyeti Eğitim Teşkilâtı (19. Yüzyıl İkinci Yarısından 20. Yüzyıl İlk Yarısına Kadar)", Kemal Çiçek ve diğerleri (Haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6–8 Kasım 1998) Bildiriler**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 2000, s. 462.

¹⁹⁸ M. Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", **OTAM**, 5, 1994, s. 451.

¹⁹⁹ TVS 1898, s. 280.

kendilerine başvuran çocukları sağlık problemleri olanlar hariç, hiçbir fark göstermeksizin okula kabul etmek zorundaydı.²⁰⁰

Öğrenim zorunluluğu sebebiyle çocukların okula devam etmeleri için kesin kurallar vardı. Okula yarım gün gelmemek bir devamsızlık ve bir gün gelmemek iki devamsızlık sayılıyordu. Haftada iki gün devamsızlığı olan bir öğrencinin geçerli mazereti bulunmaması halinde, çocuğun velisine önce ihtar sonra nakti ceza veriliyordu. Devamsızlığın devamında ise hapis cezası veriliyordu. Öğrencilerin okula düzenli devam etmelerini sağlamak için alınan bu zorlayıcı kuralların yanında bazı kolaylıklar da sağlanmıştı. Birincisi, on iki yaşını dolduran ve öğrenimi yeterli görülenlerden ailelerine yardım etmek zorunda olanlar, Ekim-Mayıs aylarında her sabah iki saat, Mart ayı başından Nisan ayı sonuna kadar, akşam iki saat okula devam edebiliyorlardı. İkincisi ise, çocuklarını okula göndermek isteyen ailelere, ikamet ettiği yerde okul bulunmaması halinde çocukları evlerinde özel olarak yetiştirip yılsonunda sınava gönderebilme hakkının verilmesiydi.

İlkokullarda öğretim süresi, yıl içinde yapılan tatiller ve yılsonunda son sınıf öğrencileri için yapılan sınavlarda dahil olmak üzere yıllık 42 hafta olarak tespit edilmişti. Kırk iki haftalık süreye uymak koşusuyla okulların açılış ve kapanış tarihlerinin belirlenmesi tedrisat-ı ibtidaiye meclislerine bırakılmıştı. Her vilayet ve müstakil sancaklar kendi bölgelerinde bulunan okulların açılış ve kapanış tarihlerini belirleyerek okul açılmadan önce ilan ediyordu. Trabzon'da okulların açılış tarihi Ekim ayının ilk haftası olarak belirlenmişti.²⁰¹

Rüşdiyeler Osmanlılarda ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edilmişti. Öğrenim süresi 4 yıl olan rüşdiyeler için 1869 yılında çıkarılan "Maarif-i Umûriye Nizamnamesi" ile önemli yenilikler yapılmıştı. Rüşdiyelerde Mebadî-i Ulûm-u Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmla ve İnşa, Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hudud, İlmi Hesap, Usûl-ü Defter, Mebadî-i Hendese, Tarih-i Um'ûmî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, rüşdiyenin bulunduğu bölgede konuşulan ikinci dil, ticaret merkezlerinde ise isteyen talebeye son

---

²⁰⁰ Aytekin, a.g.m., s. 463.

²⁰¹ Aytekin, a.g.m., s. 464.

sınıfta Fransızca dersleri okutulacaktı.²⁰² 1894'te Trabzon Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye'nin 9 öğretmeni ve 313 öğrencisi bulunmaktaydı. Okulun müdürü Hacı Arif Efendi'ydi. Okulda 4 yıl eğitim verilmekteydi. Okulda yukarıda zikr edilen derslerin dışında ilm-i hal, imla-i Türkî, hüsn-ü hatt-ı Türkî, esma-i Türkiyye, Nasihatü'l Hükema, Gülistan dersleri verilmekteydi. Yabancı dil olarak da ikinci seneden itibaren Fransızca okutulmaktaydı.²⁰³

İdadiler, Osmanlı eğitim sisteminin ikinci kademesini oluşturan eğitim kurumlarıydı. Bu okullar sisteme Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile girmişti. Bu okullarda yaşları 10–15 arası olan ilkokul mezunu çocuklar ve yaşları 13–18 arasında bulunan rüştiye mezunu çocuklar eğitim görüyordu.²⁰⁴ Trabzon'daki idadi mektebinde öğrencilere din ilimleri, Arapça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Hüsn-ü hat, Resim, Tarih, Hendese, Fransızca, Usul-i defteri, Fen Bilimleri, Kimya, Edebiyat ve Ahlak, Hikmet-i tabiiye (Fizik), Kavanin, Müsellesat (Trigonometri), Kozmoğrafya, Makina, Mevalid ve Hıfz'ül sıhha (Sağlık Bilgisi) dersleri okutulmaktaydı.²⁰⁵ 1894'de Trabzon idasının sadece gündüz eğitim gören 86 öğrencisi²⁰⁶ varken bu sayı 1898'de gündüzlü 153, yatılı öğrenci sayısı 53 olmak üzere toplam 206 öğrenciye²⁰⁷ yükselmişti.

Trabzon'un öğretmen ihtiyacı darü'l-muallimin adı verilen öğretmen okulundan yetişen öğretmenlerle karşılanıyordu. Öğrencilerini sınavla alan bu okulun her türlü giderleri Vilayet Özel İdarelerince karşılanıyordu. 1898'de yedi öğrenci ile öğretime başlayan okulda ilkokul öğretmeni yetiştiriliyordu. Programda Türkçe dersine büyük önem veriliyor ve birçok öğretmen okullarının programlarının aksine azınlıkların dillerinin bu okulda okutulmasına izin verilmiyordu.

İl özel idaresine verilen ödenek ve halkın desteği ile meslek elemanı yetiştirmek için sanat yurdu kurulmuştu. Meslek erkek ve kız öğrencilere yönelik olarak teşkilatlanmıştı. Dersler ilim ve sanat adı altında iki ana grup halinde işleniyordu. Erkekler için belirlenen sanat dalı demircilik, kuyumculuk ve marangozluk olarak belirlenmişti. Sanat yurdunda 85 kız öğrenci vardı. Bu bölüm Trabzon kız rüştiyesinin kapatılmasıyla

---

²⁰² Yolalıcı, a.g.m. s. 453–454.

²⁰³ TVS 1894, s. 148–149.

²⁰⁴ Aytekin, a.g.m., s. 470.

²⁰⁵ TVS 1894, s. 146–147.

²⁰⁶ TVS 1894, s. 145.

²⁰⁷ TVS 1898, s. 278.

kurulmuştu. Ders programları dikiş, el örgüsü, nakış, kasnak, resim ve çiçekçilik gibi konuları kapsıyordu.²⁰⁸

Osmanlı döneminde eğitim-öğretim açısından yabancı okullar serbest bırakıldığından Türk okullarının yanı sıra Trabzon'da azınlık ve yabancı okulları da bulunuyordu. Trabzon'da yabancı konsoloslukların bulunması yabancı okulların açılmasında etkili olmuştu.²⁰⁹ Azınlık okulları Osmanlı Devleti'ne aitti. Bu eğitim kurumlarından her Osmanlı yurttaşı gibi Ermeni, Rum ve benzeri Osmanlı vatandaşları da eşit olarak yararlanabilme hakkına sahipti. Okullar, Osmanlı Hükümetleri tarafından çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerle yönetilir, devlet imkânlarından yararlanırdı.²¹⁰ Osmanlı Devleti Trabzon vilayetinde açılacak gayrimüslim ve yabancı okullara nasıl bir muamele yapılacağını Maarif-i Umumiye Nezareti aracılığı ile Trabzon Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gönderdiği telgrafla bildirmişti. Maarif-i Umumiye Nezareti 4 Mayıs 1892 tarihli telgrafında ruhsatname için verilen 3 aylık süreye özellikle Hıristiyan ve yabancı devlet mekteplerinin uyması gerektiğini vurgulamıştı.²¹¹ Maarif-i Umumiye Nezareti ruhsatname ile mektep açılmasına çok önem verdiği için gerek 29 Mayıs 1892 tarihinde ruhsatsız açılmış olan Müslim, gayrimüslim ve ecnebi mektepler hakkında yapılacak muamele hakkında Trabzon vilayetine tekrar bir telgraf göndermişti.²¹²

Trabzon'daki azınlık okullarının dağılımı şöyleydi: Makitarist Rüştüyesi (Ermeni Katolik), Lisan Okulu (Ermeni), Erkek Ortodoks Rüştüyesi (Rum), Kız Ortodoks Rüştüyesi (Kız), Akçaabat Ortodoks Rüştüyesi (Rum).²¹³

Yabancı okul sayısı diğer vilayetlere oranla azdı. Fransa ve İran Devletleri burada okul açmıştı. Fransız okulları dini kuruluşlarca açılıp işletiliyordu. Bu nedenle de dini örgütlere göre adlar veriliyordu. Bu okullar Osmanlı topraklarında Cizvit okulları, Kapuçin okulları, Dominiken okulları, Fransızken okulları, Hristiyan Frerler okulları, Fransızken Hemşire okulları ve Soeur Saint Vincent de Paul ou de la Charite okulları adlarıyla faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Ayrıca yaygın eğitim yapan Azlians Françoise örgütü de

²⁰⁸ Aytekin, a.g.m., s. 471-472.

²⁰⁹ Trabzon Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğü, **Trabzon İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 1998, s. 9.

²¹⁰ Aytekin, a.g.m., s. 473.

²¹¹ **BOA, MF. MKT.** 140/1.

²¹² **BOA, DH. MKT.** 1955/2.

²¹³ Aytekin, a.g.m., s. 473.

Fransızca'yı yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. Fransızların Trabzon merkezde Sen Greguvar adı verilen rüştiye düzeyinde 121 öğrencinin devam ettiği bir okulları vardı.²¹⁴ Fransızlar Dâhiliye Nezaretinin yabancı okulların ruhsata bağlanması kararından hoşnut olmamıştı. 9 Eylül 1892 tarihinde bu kararın Trabzon vilayeti konsolosluklarına bildirilmesi ile bu durumdan rahatsız olan Fransa elçisi yabancı okulların resmi ruhsata bağlanmasına itiraz etmişti.²¹⁵

Trabzon'un İran transit ticaret merkezi olmasından dolayı İran Devleti'de ticari alanda eleman yetiştirmek için Trabzon merkezde Mirza Muhammed Rüştiye adıyla bir okul kurdu. Her yıl bu okula ortalama 50 öğrenci alınıyordu.²¹⁶

Trabzon'da yabancılar tarafından açılan misyoner okulları da açılmıştı. Trabzon'un Uzun Sokak Caddesi'nde iptidai-rüşdi 5 sınıflı ve yatılı erkek okulu olarak Frere Olbein tarafından 1891'de Freres Des Ecoles Chretiennes Mektebi kurulmuş ve 6 Mayıs 1898'de yeniden ruhsat almıştı. 1905'de okulun 112 öğrencisi ve 14 öğretmeni bulunmaktaydı. Vilayetin bir diğer misyoner okulu Merkezi Marsilya'da bulunan St. Joseph Cemiyeti tarafından İskenderpaşa, Frenk Hisar Mahallesi Taksim caddesi Merdivenli Sokak'ta yatılı kız ve 5 rüşdi derecesinde 1852'de kurulmuştu. 13 Mart 1889'da ruhsat alan bu okul 1901'de tanınan okullar arasında olmuştu. 1905'de okulun 8 İtalyan, 58 Osmanlı, 10 Yunan olmak üzere 76 öğrencisi ve sekiz kadın öğretmeni bulunmaktaydı. Frenk Hisar Mahallesinde 1851'de kurulan bir diğer misyoner okulu Capucin Fransız Mektebi'dir. Bu okul Capucin rahipleri tarafından erkekler için tek sınıflı iptidai olarak tesis edilmişti. 1901'de resmen tanınan okulun, 1905'te 2 İtalyan, 7 Osmanlı, 3 Rus öğrencisi ve 2 Fransız öğretmeni vardı. 1890 tarihli Osmanlı Arşiv belgesine göre Trabzon'da 374 öğrencisi ve 8 öğretmeni bulunan 3 İtalyan okulundan da bahsedilmişti. Trabzon'un İskenderpaşa Mahallesi'nde 1865'te iptidai-rüşdi 7 sınıflı kız-erkek çocukları için bir Amerikan okulu²¹⁷ kurulmuştu. 1905'de 53 kız ve 38 erkek öğrenciye 7 öğretmen ders vermekteydi. Trabzon'un bir diğer misyoner okulu Lusie Fornie tarafından sibyan okulu olarak kurulmuştu ve bu okulda sadece lisan, eliş ve müzik dersleri okutulmaktaydı. Bu okulların

²¹⁴ AYTEKİN, a.g.m., s. 474.

²¹⁵ BOA, BEO, 63/4652.

²¹⁶ AYTEKİN, a.g.m., s. 474.

²¹⁷ Bu okullardan Amerikan Board Okulları, Osmanlı şehirlerinden biri olan Trabzon'da misyonerlik faaliyetleri yapmıştır. Bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal Of Islamic Research*, 20 (4), 2007, s. 468.

haricinde Trabzon'da İranlılar tarafından 1884'te kendi çocuklarına Farsça, Arapça ve Türkçe'nin öğretilmesi için 30 öğrencinin eğitim gördüğü Nasırî adında bir okul kurulmuştu. Bu okul 1894'ten itibaren vergiden muaf tutulmuştu.²¹⁸

Trabzon Vilayeti'nde eğitim kurumlarının gelişmesi daima normal ve dengeli bir şekilde olmuştu. Bu yapıya paralel olarak okullaşma oranı da ortalama % 11 dolaylarında olmuştu. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde okullaşma oranı % 17 dir. Trabzon genel sıralamada 18. sırada bulunmaktaydı. Trabzon'da sultani ve idadilerin eğitim durumları ilkokullara göre daha iyi düzeydeydi. Trabzon sultanisi döneminin en iyi okullarından biriydi. Tüm rüştiyeler ise hükümet kararnamesi ile idadilere dönüştürüldüğünden bu okullar geçiş dönemini yaşıyordu. Köy sayılarındaki hızlı artış ilkokulların gelişmesine olumsuz yönde etki ediyordu. İlkokullarda öğrenci sayısı azdı. Bu nedenle okulların yerleri devamlı değişiyordu. Trabzon'da Müslümanların yanı sıra Rum Ortodoks, Ermeni ve Katolik nüfus bulunmasına rağmen yabancı okul sayısı diğer Osmanlı vilayetlerine göre oldukça azdı. Bu okulların azlığı milli değerlerin korunması bakımından Trabzon halkı için büyük bir şanstı. Trabzon Sanat Yurdu halka hizmetiçi kurslarla demircilik, marangozluk, mum yapıcılığı ve kuyumculuk gibi meslek dallarında eleman yetiştiriyordu. Bu yurt çok sayıda Trabzonlunun meslek edinmesine katkı sağlamıştı.²¹⁹

İngiliz konsolos Longworth'un 1894 tarihli raporuna göre bazı Rum aileleri Hıristiyanlar arasında devam eden kargaşadan dolayı, sayıları yaklaşık 300'ü bulan çocuklarını protestan okullarından alarak Fransız okullarına göndermişti. 1899 tarihli raporunda ise Longworth, Trabzon'da yüksek eğitime son yıllarda hız verilmesinden ve bunun halk yararına pek olumlu bir sonuç vermeyeceğinden bahsetmişti. Bu süreçte eğitim nicelik olarak artmış, kalite olarak ise pek gelişme göstermemişti. Longworth'a göre ülke, aynı Yunanistan'da olduğu gibi pedagog ve demagoglarla dolmaya başlamıştı. Yine bu yıllarda Müslüman kız okullarının sayısında önemli bir artış meydana gelmişti. Longworth'un 1899 tarihli raporuna göre, vilâyet genelinde okul sayısı toplam 3.107'dir. Bu okullardan 2.641'i Müslüman Okulu (1752'si erkek ve 889'u kız), 388'i Rum okulu (246'sı erkek, 142'si kız), 78'i ise Ermenilerin ve diğerlerinin (51'i erkek, 27'si kız) okuludur. Vilayet genelindeki öğrenci sayısı toplam 108.381'dir. Bu öğrencilerden

²¹⁸ Şamil Mutlu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları", **KTS (25–26 Mayıs 2005)**, I, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 696–698.

²¹⁹ Aytekin, a.g.m., s. 474.

82.082'si Müslüman (58.784 erkek ve 23.298 kız), 21.785'i Rum (15.721 erkek ve 6.064 kız)'du. Bu öğrencilerin 4.515'i (3.160 erkek ve 1.355 kız) Ermeni ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Okuyanların vilâyet genelinde nüfusa oranı ise, erkek öğrencilerin 13.13 (Müslüman 12.20, Rum 17, Ermeni ve diğerleri 12.28), kız öğrencilerde ise 5.36 (Müslüman 5.10, Rum 7, Ermeni ve diğerleri 5.52)'dir. Toplamı 1.163.815 kişi olan vilayet nüfusunda (erkek 591.415, kız 572.400) okuyanların oranı ise 9.31'dir.²²⁰

Longworth'un raporunda yer alan bir tabloya göre ise, 1898 yılında Trabzon'daki okulların ve öğrenci sayılarının dağılımı aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 10: 1898 Yılında Trabzon'daki Okullar ve Öğrenci Sayıları

Bölge	İnanç	Okul			Öğrenci			Okuyanların Nüfusa Oranı	
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
Trabzon	Müslüman	728	398	1126	28882	10002	39784	12	6,65
	Rum	101	45	146	6803	1070	7873	19	3,10
	Ermeni vd.	25	13	38	210	655	2755	14,30	5
	Toplam	854	456	1310	37785	12627	50312	13	4,50

Kaynak: Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)", **Bellekten**, LXVII, (250), 2003, s. 900.

Kadri Bey döneminde Trabzon'daki eğitim kurumlarında ve yetiştirdikleri öğrenci sayısında önemli bir artış olmuştu. Kadri Bey'in göreve geldiği 1892 yılında Trabzon'da Mekteb-i İdadi-i Mülkiye, Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye ve Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye okulları vardı. 1892 salnamesinde bu okullardan sadece Mekteb-i İdadi-i Mülkiye'nin öğrenci sayısı verilmişti ve okulun toplam 49 öğrencisi bulunmaktaydı.²²¹ 1903 yılına geldiğimizde Trabzon'da Trabzon Mekteb-i İdadisi, Darü'l Muallimin, Merkez İnas Rüşdiyyesi, Merkez İbtidaisi, Hatuniye İbtidaisi, Zeytinlik Mekteb-i İbtidaisi ve Trabzon Rüşdiyye-i Askeriyesi vardı. Bu okullardan Trabzon Mekteb-i İdadisi'nin 300, Darü'l Muallimin'in 25, Merkez İnas Rüşdiyyesi'nin 85, Merkez İbtidaisi'nin 152, Hatuniye İbtidaisi'nin 203, Zeytinlik Mekteb-i İbtidaisi'nin 170 öğrencisi vardı. Salnamede bu

²²⁰ Ahmet Halaçoğlu, a.g.m., s. 900.

²²¹ TVS 1892, s. 130–134.

okullardan Trabzon Rüşdiyye-i Askeriyesi'nin öğrenci sayısı hakkında bilgi verilmemişti.²²²

Kadri Bey, dönemindeki eğitim faaliyetlerini desteklemiştir. Eğitim için gerekli maliyetin sağlanması için merkeze telgraflar yazmış ve halkı desteklemiştir. Nitekim Trabzon'da Semerciler çarşısında ikamet etmekte olan Papa Dopula ve Sandalidi adlı tüccarlar Trabzon'da İbtidai Mektepleri yararına sigara kâğıdı imal etmek istemiştir. Kadri Bey, 29 Kasım 1897 tarihinde adı geçen tüccarların gerekli ruhsatnameleri alması için Ticaret ve Nafia Nezaretine telgraf göndermiş ve imal için izin istemiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti Kadri Bey'in telgrafına olumlu cevap vermiş ve maarifle ilgili gayretlerinden dolayı Kadri Bey'e teşekkür etmişti.²²³

Kadri Bey, valiliği döneminde Trabzon'da harap olan medrese ve dersaneleri tamir ettirmeye çalışmıştı. Kadri Bey, 25 Rebiü'l Ahir 1314 (3 Eylül 1896) tarihinde Mâbeyn-i Hümayun-ı Mülükâne Başkitâbet-i Celîlesine Trabzon'un Akçaabat kazasının Haçka köyünde harap olan medrese ve dershanenin tamiri için bir yazı yazmıştı. Bu yazıda Meclis-i İrade-i Vilayet tarafından medrese ve dershanenin tamiri için 400 liralık bir masrafın tespit edildiğini de merkeze bildirmişti.²²⁴

Kadri Bey döneminde, basın yayın alanında başyazarı Ali Rıza Bey olan "Trabzon" adlı Vilayet gazetesi düzenli bir şekilde çıkartılmıştı.²²⁵ Ayrıca Kadri Bey'in valiliğinde Trabzon'da Karadeniz adıyla haftalık siyasi bir gazete çıkarılmasına 24 Recep 1315 (19 Aralık 1897) tarihli yazı ile Dâhiliye Nezareti tarafından ruhsat verilmişti.²²⁶

Kadri Bey zamanında Vilayet Matbaası'nın müdürlüğünü Hafız Zühdi Efendi yapmıştı. 10 yıllık hizmet süresi içerisinde; 1311 (1893), 1313 (1895), 1316 (1898), 1318 (1900), 1319 (1901), ve 1320 (1902) yıllarında altı Vilayet Salnamesi (Yıllığı) basılmış ve Trabzon'a büyük bir kültür hizmeti verilmişti. 1869 yılından beri yayını sürdürülen

---

²²² TVS 1903, s. 318–319; 345.

²²³ BOA, MF. MKT. 380/4.

²²⁴ BOA, Y. MTV. 145/175.

²²⁵ Albayrak, a.g.e., s. 226.

²²⁶ BOA, Y. A. RES. 90/53.

Trabzon gazetesinin yanı sıra azınlıklara ait gazetelerin gazete-dergi yayınının devam edip etmediği tespit edilememiştir.²²⁷

3.5. Trabzon’da Sağlık

“Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.” Zamanın bütün zenginliklerine ve Osmanlı İmparatorluğunun tahtına sahip olan ve Trabzon’da doğumlu olan Kanuni Sultan Süleyman; sağlığın elde edilen tüm nimet ve zenginliklerden daha üstün olduğunu çok anlamlı bir şekilde bu şiirle dile getirmiştir.²²⁸ Bu durumun farkında olan Osmanlı padişahları ve devlet yöneticileri Trabzon’da sağlıklı bir ortamın olması için büyük gayret göstermiştir. Özellikle Trabzon’a dış kaynaklar aracılığıyla yayılan kolera salgınının şehirde kayıplara yol açmaması için devlet yöneticileri üzerine düşen görevi yapmaya çalışmıştır. Bu yöneticilerden biri 1892 yılında Trabzon’a vali olarak atanan Kadri Paşa’dır. O kolera salgınıyla mücadele etmiş ve bir yönetici olarak Trabzon’da sağlık sorunlarını önlemeye çalışmıştır. Böylelikle halkın refah ve huzurunu sağlamıştır.

3.5.1. Trabzon’da Kolera ve Kadri Paşa’nın Aldığı Tedbirler

Osmanlıca belgelerde “illet-i kolera”, illet-i âdiyye” veya” “illet-i mahûf” olarak adlandırılan kolera, epidemi-pandemi²²⁹ halini alabilen, insanlarda akut başlangıçlı bulantısız kusma ile karın ağrısız şiddetli ishal, kısa sürede su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve kısa sürede müdahale edilmezse oldukça öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır.²³⁰ 1883’te Koch tarafından bulunan ve hastalığın etkeni olan *Vibrio cholera*, kirli içme suları ve yiyecekler aracılığıyla ağız yoluyla alınmasından iki üç gün sonra belirtilerini gösterir. Hastalık, mikrobun mideden geçerek bağırsaklara yerleşip çoğalmasından meydana gelir. Çeşitli yollarla yayılabilen *Vibrio cholera*, düşük sıcaklıklarda yaşayabildiği gibi, ılık ve nemli ortamları çok sever ve bu şartlarda kolayca çoğalabilir. Kolera mikrobi en rahat suyla yayılır. Koleranın bulaşması, genellikle dolaylı

²²⁷ Albayrak, a.g.e., s. 226.

²²⁸ <http://www.bilimvesaglik.com/saglik/saglik-nedir-sagligin-onemi.html> (10.03.2014)

²²⁹ Epidemi, salgın hastalığı ifade eder. Pandemi ise çok geniş bir alanda pek çok kişiyi yakalayan kıtalar arası salgındır.

²³⁰ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 2009, s. 241.

yollardan yani, kıyafet, yiyecek, banyo ve özellikle de tuvalet aracılığıyla gerçekleşir. Bir pislik hastalığı olan kolera illetinden korunmanın en önemli yolu kişisel hijyendir.²³¹

İlk olarak Hindistan’da Ganj Nehri kıyılarında ortaya çıkan ve önceleri sadece bu bölgede hüküm süren kolera, buradan çeşitli vasıtalarla yayılarak epidemiler ve pandemiler oluşturmuş, XIX. Yüzyıl’da hemen hemen bütün dünyayı kasıp kavuran bir hastalık olmuştur.²³² 1892 yılında kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkan ve farklı noktalardan dünyanın birçok bölgesine yayılan kolera salgını, Hicaz’dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına bulaşmış ve 1894 yılı yaz aylarında neredeyse tüm Anadolu’yu sarmıştır.²³³

1892 yılında İran’da inanılmaz derecede tahripkâr olan kolera bu ülkeden Hazar’ın batı kıyılarına ve Kafkasya’ya ulaşmış; Bakü’de Gümrü’de ve Batum’da etkili olmuştur. Kolera’nın Batum’a varması Türk makamlarını kolera’nın Osmanlı topraklarına yayılmasını önlemek için tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu amaçla Hopa’da bir tahaffuzhane²³⁴, sınır boyundaki diğer mahallelerde de kordonlar²³⁵ tesis edilmiş, ahalinin bir taraftan diğerine geçmesine müsaade edilmemiş, Rusya hududunda tahaffuz mevkii olarak iki kapı oluşturulmuş ve bölgeye yakın bir mevkide bulunan 4. Ordu’da vazifeli birkaç doktor geçici olarak buralarda görevlendirilmiştir. Diğer taraftan, Rusya’dan gelen deniz vasıtalarının yoğunluğu nedeniyle, Trabzon vilayetinin de deniz yönünden koleraya karşı korunması için önlemler alınmıştır. Trabzon’daki Polathane Tahaffuzhanesi, Rusya’dan gelecek deniz taşıtlarının karantina müddetlerini geçirmeleri için kullanılmıştır.²³⁶

²³¹ Mesut Ayar, **Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892–1895)**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 4.

²³² Sacit Uğuz, “1895 Tarsus Kolera Salgını”, **History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, 2012, s. 438.

²³³ Mehmet Ak, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IV (17), 2011, s. 258.

²³⁴ Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların belli bir müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane denilmiştir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s.373.

²³⁵ Hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamak amacıyla yapılan karantina usulünün dar kapsamlı başka bir versiyonudur. Hastalığın çıktığı ev, hastane veya kışlalarda bu uygulama yapılmaktadır. Şehirde şüphe duyulan bütün vakaların ortaya çıktığı yerler ablukaya alınmaktaydı. Bu kordon süresi genellikle on gündü. Kordon döneminde kordon içerisinde bulunanların iâşe ve diğer temel gereksinimleri giderilirdi. Kordon oluşturulduktan hemen sonra, kolera illetine yakalananların evleri, hastanın kullandığı eşyalar ve elbiseler sıhhi kurallara uygun bir şekilde dökümü yapılarak sayılır ve temizlenirdi. Bkz. Gül, a.g.m., s. 247.

²³⁶ Ayar, a.g.e., s. 62.

XIX. yüzyılda Trabzon, ithalât ve ihracat limanı konumundaydı. Bu dönemde Kerç, Şekvetil, Faş, Sohum, Batum, Hopa ve Trabzon liman ve iskeleleri arasında deniz ticareti yapılmıştır. Trabzon vilâyeti dâhilindeki limanlar Anadolu'nun sevkîyat limanı konumundaydılar. İran'dan hareket eden tüccarlar, Beyazid hududundan Anadolu'ya giriş yapıp Erzurum'a geliyorlardı. Sonrasında tüccarların bir kısmı Erzincan ve Sivas üzerinden İstanbul'a diğer kısmı Trabzon'a gidiyordu. Bu yol aynı zamanda salgın hastalıkların güzergâhını oluşturmaktaydı. Nitekim kolera Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine bu yolla bulaşmıştır.²³⁷ 1892–1893 yıllarında Trabzon'a sirayet eden koleranın yayılması alınan tedbirler sonucunda kısa zamanda önlenmiştir. Şehirde ekseriyatla romatizma, humma-yı tifoidi, ender olarak da olsa difteri ve cildi bazı hastalıklar görülmüştür. Bu dönemde Trabzon'da sillü'r-rie yani veremin görüldüğü kabul edilmiştir. Tıpçılar ölümlerin yüzde altmışının bu hastalıktan olduğunu rivayet etmiştir. Evlilikle geçim derdinin meydana gelmesi ile sürekli mısır ve hamsi tüketilmesi bu hastalığın oluşumunda sebep olarak gösterilse de bazı tıpçılar bu durumun aksini iddia etmiştir.²³⁸

Trabzon'da kolera'nın görülmemesi için önlemler alınsa da kolera mikrobu Batum'dan Trabzon'a bulaşması önlenememiştir. Trabzon, sıcak ve nemli ortamlarda kirli sular vasıtasıyla bulaşan kolera mikrobu kısa sürede üremesi ve yayılması için oldukça elverişli bir iklime sahip olmuştur. İlk kolera vakası ve ölümleri 24 Temmuz 1892'de Polathane'de görülmüştür. Polathane Tahaffuzhanesinde karantina müddetlerini geçirenler arasında, ilk etapta 4 kişi ölmüştür. Babîâli, Trabzon'da hastalığın yok edilmesi ve bu amaçla gerekli olan her şeyin yapılması için Sıhhiye Nezareti'ne ve Trabzon'a emirler göndermiştir. Trabzon'daki sağlık işlerine nezaret etmek üzere, Sıhhiye müfettişi Vitalis Efendi ile birlikte dört askeri doktor 30 Temmuz'da Trabzon'a gönderilmiştir. Sonrasında Trabzon, Samsun, Giresun, Ordu ve Ünye'de istihdam etmek üzere beş doktor daha gönderilmiştir. Ayrıca Miralay Tabip Yusuf Zeki, Binbaşı Halim ve Mabeyn cerrahlarından Mustafa Efendi de kolera hakkında kendi buluşları olan ilaçları tecrübe etmek üzere Polathane Tahaffuzhanesinde görevlendirilmiştir. Polathane'de doktor sayısı arttığı için doktorlardan üçü Hopa Tahaffuzhanesine gönderilmiştir.²³⁹

²³⁷ Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892–1895)", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3–5 Mayıs 2001**, 1, 2002, s. 400.

²³⁸ TVS 1898, s. 174.

²³⁹ Ayar, a.g.e., s. 64.

Hastalığın Trabzon Vilayetine bulaşması, Anadolu'nun kuzeyindeki kıyı bölgelerinin kolera illetinden korunmasını gerekli kılmış; bu amaçla ikinci bir kordon tesis edilmiştir. Yeni tayinlerle birçok masrafa yol açan ikinci kordonda, Trabzon Vilayeti'nden deniz yoluyla civar vilayetlere gidecekler için ihtiyaten alınan beş günlük karantina uygulanmıştır. Sıhhi önlemlerin yanında, karantinaların ve bulaşık mahallerin güvenlik işlerinin sağlanması için yeni atamalar yapılmıştır. Bu amaçla Polathane Tahaffuzhanesinin Trabzon ve Akçaabat'la temasının engellenmesi için bir komiser, dört polis memuru ve otuz zabıta görevlendirilmiştir.²⁴⁰ Koleranın kordon'da bulunan askerlere bulaşabilme ihtimali düşünülmüş ve 1 Eylül 1892 tarihinde alınan kararla yolcularla karışmaları yasaklanmıştır.²⁴¹

Amerikan gazetelerinden biri olan The Morning Call'ın "Trouble In Trebizond" başlıklı haberine göre 1892'de koleraya karşı Türk memurlar tarafından sıhhi düzenlemeler yapılmış ve bu durum Trabzon'da ciddi bir rahatsızlık meydana getirmişti. Neredeyse 1500 kişi karantina yerinde²⁴² alıkoyulmuş ve bu kişiler sıhhi kordondan kaçma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Askerler rahatsızlığı bastırmak amacıyla olaya müdahale etmişti. İlk yayılım ateşinde yedi kişi ölmüş ve çok sayıda insan yaralanmıştı. Sonrasında insanlar paniğe kapılmış ve karantina yerine kaçmıştı.²⁴³ Aynı haber diğer bir Amerikan gazetesi olan The Record-Union'da "Serious Disturbances in Turkey" adlı haber başlığı altında yayınlanmıştı.²⁴⁴ Bu haberde verilenlerle The Morning Call gazetesindeki bilgiler birebir örtüşmekteydi.

Osmanlı Devleti Rusya'dan kolera'nın Trabzon'a yayılması ihtimaline karşı önlemler almıştır. Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelenler 10 gün karantinaya tabi tutulmaya başlamış ve Rusya'nın tüm Karadeniz sahillerinden çıkan gemiler için de tıbbi muayene uygulamasına geçilmiştir. Bu dönemde Osmanlı idaresi, Rus topraklarıyla karşılıklı gidiş gelişlerin engellenmesini sağlayan askeri gözetleme kayıklarının ihtarlarına

---

²⁴⁰ Ayar, a.g.e., s. 64-65.

²⁴¹ **BOA, BEO**, 61/4510.

²⁴² Karantina yeri Osmanlıcada "karantinehane" olarak isimlendirilmiştir. Karantinehane: Bulaşıcı ve salgın hastalık olan bir yerden gelen yolcularda hastalığın bulunup bulunmadığını tespit etmek üzere şehir halkından ayrı olarak bir müddet nezaret altında bulundurulmak üzere yaptırılan yerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Hastalıklı yerlerden gelenler geldikleri yerlerdeki hastalığın cinsine ve çeşidine göre burada kalırlar ve sonra şehre girerlerdi. Pakalın, a.g.e., 2, s. 199.

²⁴³ "Trouble In Trebizond", (12.08.1892), **The Morning Call**, 8.

²⁴⁴ "Serious Disturbances in Turkey", (12.08.1892), **The Record-Union**, 6.

uymayanlara ve bu görevli muhafaza müfrezelerinin üzerine ateş açanlara mislince karşılık verilmesine karar vermiştir. Ancak hemen sonra, bu uygulamanın Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmasına sebep olabileceği düşünülmüş ve iki devletin karşılıklı müzakerelerde bu tip konularda ortak bir politika yürütmelerine karar verilmiştir. Ayrıca sınırın Osmanlı tarafında tesis edilen Hopa ve Polathane Tahaffuzhanelerinde ileride izdiham olabileceği hesaba katılmış ve Rusya ile meselenin görüşülüp buna göre o taraftan yoğun bir şekilde yolcu gönderilmemesi istenmiştir. Eylül başında Polathane’de kolera olayların arkası kesilmiştir. Ancak, 12 Eylül de Trabzon şehrinde birkaç gün sonra da Rize de yeni kolera vakaları görülmeye başlanmıştır. Bu vakalar da 10 gün devam etmiş, sonrasında kesilmiştir.²⁴⁵ 15 Eylül 1892’den itibaren Trabzon’da kolera hastalığının yayılmaması için gerekli tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu amaçla şehrin etrafına bir kordon kurulmuş, Trabzon Vilayeti’nden kara yolu ile civar vilayetlere gidecekler için ihtiyaten alınan on günlük karantina uygulanmıştır. Ayrıca hastalığın deniz yolu ile bulaşmaması için Trabzon’a dışarıdan kayık ve gemi gelmesi yasaklanmıştır.²⁴⁶ Bu süreçte Polathane Tahaffuzhanesinde kolera ile alakalı bir aydır olay yaşanmamıştır. Salgın kaybolma derecesine gelmişken Trabzon’da yeterli doktor bulunmaması ya da vakaların seyrekleşmesinden sonra görevlilerin vazifelerine gerekli özeni göstermemesinden ötürü Ekim sonlarında Trabzon’da tekrar ortaya çıkmıştır. Bu olay üzerine yeniden önlemler alınmaya başlanmıştır.²⁴⁷ 11 Kasım 1892’de Trabzon’da koleranın Trabzon’da tekrar yayılmasından dolayı kolera hastalığı ile mücadele için neler yapılması gerektiği merkezden gelen emirle Trabzon’a bildirilmiştir. Kolera hastalığı ile mücadele için Mektubi Kalemi Mümeyyiz-i Sanisi Tevfik Bey ile Mektubi Kalemi Mümeyyiz-i Salisi Ahmed Bey’in bilirkişiler olarak Trabzon’a gönderilmiştir. Bu kişiler Trabzon’da koleranın bulaşmasını önlemek amacıyla şehir sularının, helâ ve sokakların temizlenmesine yönelik çalışmalar yapmıştır.²⁴⁸ 13 Kasım 1892’de Trabzon’daki kolera münasebetiyle iki yüz otuz bir nefer jandarma olarak istihdam edilmiştir.²⁴⁹ Trabzon şehrinde temizliğe ve ahalinin içeceğine ve hastalığın sirayetinin önlenmesine dair tedbirlerin tamamıyla icrasına itina edilmesi tekrar hatırlatıldığı halde ikinci defa koleranın meydana çıkması merkezi rahatsız etmiştir. Bundan dolayı 15 Kasım 1892’de sıhhiye ve hükümet memurları

---

²⁴⁵ Ayar, a.g.e. s. 65–66.

²⁴⁶ BOA, BEO, 70/5240.

²⁴⁷ Ayar, a.g.m., s. 66.

²⁴⁸ BOA, DH. MKT. 2019/34.

²⁴⁹ BOA, BEO, 105/7803.

görevlerini dikkatli yapmaları yönünde uyarılmış ve merkezden Trabzon vilayetine irade-i seniyye gönderilmiştir.²⁵⁰

1892 yılında kolera hastalığı hakkında Avrupa’da yapılan inceleme ve deneylerde kolera mikrobunun akarsularda bulunduğu tespit edilmiştir. Merkez, araştırma sonuçlarına binaen 25 Kasım 1892’de kolera hastalığının görüldüğü Trabzon, Bitlis, Elazığ, Edirne, Erzurum ve Van şehirlerine birer irade-i seniyye göndermiştir. Gönderilen irade-i seniyyede halka kuyu ve pınar sularının içilmesi, bol bol çay içilmesi, çay bulunamaz ise adaçayı içilmesine yönelik görevlilerin tavsiyeler vermesi emredilmiştir.²⁵¹

Trabzon şehriyle Erzurum ve Van vilayetlerinin hududa yakın bazı mahallerine sirayet eden koleranın yayılmasını engellemek amacıyla 24 Aralık 1892’de Nezaret Müsteşarı başkanlığında Kimyager Bonkofski Bey ile Selanik Hastahanesi doktorlarından Kolağası Hasan ve Dersaadet Gureba Hastahanesi doktorlarından Cemal Efendinin içinde bulunduğu bir komisyon kurulmuştur.²⁵² Bu komisyon Trabzon ve çevresinde bir daha kolera dehşetinin yaşanmaması için Serkimyager ve Sıhhiye Genel Müfettişi olan Bonkowski Paşa’nın başkanlığında Trabzon’a yollanmıştır. Bonkowski Paşa, koleranın Trabzon’da yerleşme ve yayılma sebeplerinin tamamen ortadan kaldırılması için Trabzon’da bir buçuk ay kalmıştır. Trabzon’da kolera bir müddet münferit vakalar şeklinde görülmeye devam etmiştir.²⁵³

1892 yılı içerisinde Trabzon’da meydana gelen kolera Trabzon vilayetini olumsuz yönde etkilemiştir. Uygulanmaya başlanan karantina tedbirleri sonucu, karşılıklı geçişlerin engellenmesi ve karantina bölgelerinde belirli müddetler beklenmek zorunda kalınması doğal olarak bölgedeki ekonomik ve ticari hayatı sekteye uğratmıştır. Özellikle geçimlerini sağlamak için Rusya sahillerine gidip gelmek zorunda olan balıkçı ve nakliyeciler zor duruma düşmüştür.²⁵⁴ Ayrıca mahkemeler de kolera korkusundan neredeyse tamamen kapanmıştır. Kolera, adlî görevlilerin, avukatların ve davacıların çok hızlı hareket etmesine sebep olmuş ve bu günlerde pek çok davacının şikâyetleri de ihmal edilmiştir.²⁵⁵

---

²⁵⁰ BOA, BEO, 106/7895.

²⁵¹ BOA, BEO, 112/8338.

²⁵² BOA, BEO, 127/9498.

²⁵³ Ayar, a.g.m., s. 67.

²⁵⁴ Ayar, a.g.m., s. 63.

²⁵⁵ Ahmet Halaçoğlu, a.g.m. s. 896.

1893'ün başında Trabzon'da kolera hastalığı tekrar ortaya çıkmıştır. 5 Şubat 1893'de Dâhiliye Nezaretinden gelen telgrafa göre kolera illetinin Trabzon'da tekrar çıkması üzerine şehirde önlemler alınmıştır. Bu dönemde Trabzon'da şehrin suları temizlenmiş, kanalizasyon çalışmaları yapılmış ve bu tedbirleri gerçekleştirmek için de Trabzon'a iki görevli memurun uğramasına karar verilmiştir.²⁵⁶ Trabzon'da ekim sonuna kadar görülen bu hastalık, 14 Kasım 1893'ten itibaren, ilkinden çok daha etkili başka bir kolera dalgası şehri sarsmaya başlamıştır. 30 Kasım günü 35'i sivil ve 6'sı da askerler arasında olmak üzere 41 vukuat ile 17 ölüm gerçekleşmiştir. 1894'ün ilk günlerine kadar devam eden Trabzon kolerası esnasında, 403'ü sivil ve 16'sı da askerlerden olmak üzere 419 kişi bu hastalığa yakalanmış; 265'i ahaliden ve 5'i de askerlerden olmak üzere 270 kişi yaşamını yitirmiştir. Trabzon şehrinde salgın sürerken, Sürmene Limanında kordon altında tutulan gemiler vasıtasıyla geçmiş olması muhtemel bir salgın da Sürmene ve köylerinde görülmüştür. Ayrıca Trabzon'da kolerayı önlemek için 22 Kasım'da açılan Hamsiköy Tahaffuzhanesinde de birkaç kolera vakası ve ölümü gerçekleşmiştir. Bundan sonra, 1894 bahar aylarına kadar bu havalide başka koleralı hasta görülmemiştir.²⁵⁷

Trabzon'da koleranın dışında 1900'lü yılların başında bir dönem kabakulak salgını ve kuşpalazı hastalıkları görülmüştür. Sürmene'nin bazı köylerinde çocukların ölümüne sebep olan kabakulak salgını alınan tedbirler sonucunda önlenmiştir. Trabzon vilayetinde nadiren görülen kuşpalazı hastalığına yakalananlar ise serumla tedavi edilmiştir.²⁵⁸

---

²⁵⁶ BOA, DH. MKT 2049/39.

²⁵⁷ Ayar, **Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892–1895)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005, s. 84.

²⁵⁸ Sezgin Demircioğlu, **Tarihin Ayak İzleri Osmanlı Belgelerinde Trabzon**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 246.

SONUÇ

23 Ağustos 1843'te üst düzey bir bürokratin oğlu olarak dünyaya gelen Kadri Paşa döneminin şartlarına göre nispeten geleneksel eğitim almış bir Osmanlı valisidir. Tanzimat döneminin Batılı ve Batıcı kurumlarıyla pek fazla münasebeti bulunmayan Kadri Paşa'nın bürokratik eğitim süreci geleneğe uygun olarak daha çok Kalemîye sınıfı içinde gerçekleşmişti. Oysa Tanzimat paşalarının önemli bir kısmı Tercüme Odası kökenli olup Batı dilleri ve kültürüyle temas halinde yetişmişlerdi. Bu yönü ile o, Sulatan II. Abdülhamit'in tipik bir ikinci dönem bürokratydı. Yani Kadri Paşa'nın aldığı formasyon onu her şeyden önce düzen kurucu ve muhafaza edici bir bürokrat yanıyla öne çıkarmıştı. Zira ona göre toplumsal düzenin, başka bir ifade ile devlet otoritesinin bulunmadığı yerde ülkeyi ve insanları kalkındıracak hiçbir yeniliğin hayata geçirilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla II. Abdülhamit döneminin genel eğilimlerini yansıtan otoriter bürokrat kimliği onun belirgin vasfı haline gelmişti. Bunun haricinde Tanzimat kurumları ile görece az irtibatlı olması, Avrupa ile temasının da diğerlerine göre sınırlı olması anlamına geliyordu. Gerçi kaynaklarda Fransızca öğrendiği bilgisi bulunmaktadır. Ancak bunun derecesinin ne olduğu ve Fransız siyaset, düşünce ve kültürü ile hangi düzeyde ilişkiye girmesini sağladığı meçhuldür. Hayatı boyunca hiçbir Avrupa ülkesinde bulunmamış olan Kadri Paşa'nın Avrupa ile temasını ne derecede vakıf olduğunu bilmediğimiz Fransızca ve görev yaptığı süre içinde görüştüğü Batılı diplomat ve seyyahlar oluşturmaktadır. Şu halde o, Batılılaşmak isteyen bir ülkenin Batı'yı neredeyse hiç bilmeyen geleneksel bir valisidir. Üstelik Arapça ve Farsçaya hâkimiyeti ileri derecedir ve bu yönü ile de klasik İslâm-Osmanlı bilgi ve düşünce sistemine daha hâkimdir. Sonuç olarak Kadri Paşa çözülme döneminin otoriter eğilimlerini temsil eden tipik bir son dönem Osmanlı valisi, daha da özelleştirilirse II. Abdülhamit valisi olarak tanımlanabilir. Yani bir bakıma o, Sultan II. Abdülhamit'in taşradaki izdüşümüdür.

Kadri Paşa kariyer hayatında başarılı bir kişiliğe sahipti. O, kendisine Sultan II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde Maliye ve Evkaf Bakanlığı yapan babası Hacı Ethem Paşayı örnek aldığından olsa gerek aile geleneğini devam ettirmeyi tercih etmiş,

kariyer hayatına maliyede başlarken, Trabzon vilayetinin valisi olarak kariyer hayatını tamamlamıştır.

Kadri Paşa, çocukluk çağı diyebileceğimiz on üç yaşında iken 1856'da mektubî-i maliyede stajyerlik görevi ile memuriyet hayatına başlamıştır. Dokuz yıl sonra 1865'de Tahsilât-ı Maliye Komisyonuna kâtip olmuştur. 1867'nin başlarında 2000 kuruş maaşla Esham-ı Umumiye Emaneti Tahrirat Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Kadri Paşa, Haziran 1875'te 5000 kuruş maaşla aynı Emanet'in Muavinliğine, 1878 yılının başlarında ise 7000 kuruş maaşla Maliye Nezareti Muavinliği'ne ve 1879'un son aylarında 7500 kuruş maaşla Divan-ı Muhasebat Azalığına atanmıştır. 1883'ün Mayıs ayında 6000 kuruş maaşla Aydın Vilayetine defterdar tayin edilmiş ve ilk taşra görevine başlamıştır. Bir yıl sonra mesleğindeki başarısının bir işareti olarak üçüncü rütbeden bir kıt'a Nişan-ı Osmanî almıştır. O, 1885 baharında adada çıkan olayları incelemek için birkaç aylığına Sisam'a gönderilmiş ve bu isyanın bastırılması için büyük çaba göstermiştir. Kadri Paşa mesleğindeki başarılarından dolayı zaman zaman ödüllendirilmiştir. 1886 senesinin Ağustos-Eylül aylarında ikinci rütbeden mecidiye nişan-ı âlisi ve 10 Ocak 1888'de ikinci rütbeden nişan-ı âli Osmanî almıştır.

Altı yıl Aydın'da defterdarlık görevi yapan Kadri Paşa, Maliye Nazırı olan Agop Paşa ile geçimsizliğinden dolayı 1889'da bu görevinden alınmış ve 1891 Şubatında meclis-i maliye azalığı aracılığıyla Dersaadet Maliye Müfettişliğine tayin edilene kadar boşta kalmıştır. O bu görevi üç hafta bile yapmadan görevinde tekrar terfi etmeyi başarmış ve Maliye Nezareti Müsteşarı olarak göreve başlamıştır. Bu görevinden sonra 21 Nisan 1892'de on beş bin kuruş maaşla Trabzon Valisi Ali Bey'in yerine göreve gelen Kadri Paşa, kalp krizi sebebiyle vefat ettiği 23 Ocak 1903 tarihine kadar Trabzon valisi olarak görev yapmıştır. Kadri Paşa, Trabzon'daki başarılı uygulamalarından dolayı 20 Haziran 1900'de Nişan-ı âli-i Osmanî almıştır. Onun başarısı yabancı devletler tarafından da fark edilmiş ve Kasım 1900'de İran Devleti tarafından Kadri Paşa'ya birinci rütbeden Şir Hurşid Nişanı ve 2 Şubat 1901'de de Altın Liyakat Madalyası verilmiştir.

Kadri Paşa'nın Valiliği sırasında üzerinde en çok durduğu konu, vilayette asayiş ve düzenin sağlanması olmuştur. Özellikle Trabzon'daki görevinin ilk yıllarında karşılaştığı Ermeni olayları, uluslararası niteliği de bulunması nedeniyle çok dikkatli ve hassas bir

şekilde müdahale edilmesi gereken bir sorundu. Kadri Paşa, nerdeyse eşzamanlı olarak diğer Osmanlı şehirlerinde de ortaya çıkan ayrılıkçı Ermeni isyanlarıyla uğraşmış ve bu olayları başarılı bir şekilde yatıştırmıştı. Kadri Paşa'nın Trabzon valiliği sırasında karşılaştığı diğer bir asayiş sorunu tütün kaçakçılığı ile ilgiliydi. Kadri Paşa bu mesele ile de başarı ile mücadele etmiş, kaçakçılığı önemli oranda önlemişti. Diğer yandan devlet otoritesinin çöktüğü bir dönemde vilayette eşkıyalık, hırsızlık, gasp, cinayet, yaralama vb. her türlü asayişsizlik baş göstermişti. Kadri Paşa eşkıyalarla ve kanunlara uymayan şahıslarla kendine özgü ve biraz da yasa dışı yöntemlerle mücadele etmiş ve onları sindirmiş ve şehri biraz olsun teskin edebilmişti.

Kadri Bey on bir yıllık süren valiliği döneminde devlet otoritesinin olmadığı Trabzon'da öncelikle asayiş ve güvenliği sağlamıştır. Bu amaçla hükümetin kanunlarını şehirde doğrudan uygulamamış, insiyatifini kullanarak “müstebid” olarak nitelendirilen yönetim anlayışı ile şehri yönetmiştir. Kadri Bey, devlet otoritesini Trabzon'a getirdikten sonra hükümetin kanunlarını şehirde uygulamayı da ihmal etmemiştir.

Kadri Bey, döneminde meydana gelen sağlık sorunları ile de yakından ilgilenmiştir. Osmanlı ülkesine dışarıdan yayılan kolera salgınından Trabzon şehrinin kurtulması için her türlü mücadeleyi vermiştir. Şehrin sağlığına kavuşması için sürekli merkezle irtibatta olmuş, hükümetin gönderdiği sağlık ekipleri ile işbirliği yapmış ve şehrin koleradan kurtulmasını sağlamıştır.

Kadri Paşa döneminde nüfus istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Göreve başladığı 1892 yılında Trabzon vilayetinin nüfusu 1.004.690 iken görevini tamamladığı 1903 yılında Trabzon Vilayeti'nin nüfusu 1.254.816'ya kadar ulaşmıştır. Onun döneminde nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken, nüfus yoğunluğu sırası ile verdiğimizde Rumlar, Ermeniler, Katolikler, Protestanlar ve sayıları az da olsa dönem Yahudiler Trabzon Vilayeti'nde yaşamıştır.

Kadri Paşa, Ermeni ayaklanmaları, asayiş sorunları ve kolera salgını ile uğraşmasına rağmen eğitim meselesi ile yakından ilgilenmiştir. Onun döneminde Trabzon'daki eğitim kurumlarında ve bu eğitim kurumlarında yetişen öğrenci sayılarında önemli bir artış olmuştur. O, eğitim meselesinde merkezden gelen emirlerin uygulanması

için büyük gayret göstermiştir. Özellikle yabancı okulların merkezden gelen emirlere uyup uymadığı hususunda istikrarlı bir şekilde raporlar tutulmasını sağlamış ve bu raporları Maarif-i Umumiye Nezareti'ne göndermiştir. Kadri Paşa, Trabzon Vilayeti'ndeki eğitim kurumlarının tamiri meselesi ile de yakından ilgilenmiş, bu kurumların tamiri için gerekli olan giderin karşılanması için Maarif-i Umumiye ve Dâhiliye Nezareti ile sürekli iletişim içinde olmuştur.

Kadri Paşa, valiliği döneminde kendine özgü uygulamalarından dolayı zaman zaman eleştiriler olsa da; başarılı idareciliği sayesinde Abdülhamit döneminin en başarılı valileri arasında yerini almıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

BOA, A. MKT. MHM. 720/7, 663/22.

BOA, BEO. 61/4510, 63/4652, 70/5240, 105/7803, 106/7895, 112/8338, 127/9498.

BOA, DH. MKT. 20/32, 70/17, 640/17, 1955/2, 2019/34, 2049/39, 2254/16, 2561/69.

BOA, HR. SAİD 1/822–823.

BOA, HR. SYS. 2812/4.

BOA, İ. DH. 1270/99861, 1270/ 99869.

BOA, İ. HUS. 27/81.

BOA, MF. MKT. 140/1, 380/4.

BOA, HR. SAİD. 1/822–823.

BOA, Y. A. RES. 85/35, 90/53.

BOA, Y. MTV. 75/184, 145/175.

BOA, Y. MTV. UM 129/69.

BOA, Y. PRK. BŞK. 50/32.

BOA, Y. PRK. DH. 7/8.

BOA, Y.PRK. UM. 30/59.

B. Süreli Yayınlar

“Bir İzah”, (10.05.1955), **Akşam Gazetesi**, 5.

“Farming In Foreign Lands”, (23.10.1894), **Sacramento Daily Record-Union**, 2.

“New Fruits And Old”, (19.02.1893), **The Morning Call**, 14.

“Serious Disturbances in Turkey”, (12.08.1892), **The Record-Union**, 6.

Tahir, Mehmed (16 Kânunusani 1318), “Resimlerimiz (Trabzon Valisi Kadri Bey’in Hayatı)”, **Malumat**, 16 (371), 3219–3220.

“Trabzon Valisi Kadri Bey’in Vefatı”, (11 Kânunusani 1318), **Servet Gazetesi**, 1.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1892 (2007), (Haz. Kudret Emiroğlu), 14, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1894 (2007), (Haz. Kudret Emiroğlu), 15, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1896 (2007), (Haz. Kudret Emiroğlu), 16, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1898 (2007), (Haz. Kudret Emiroğlu), 17, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1901 (2008), (Haz. Kudret Emiroğlu), 19, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1902 (2008), (Haz. Kudret Emiroğlu), 20, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

“Trouble In Trebizond”, (12.08.1892), **The Morning Call**, 8.

C. Araştırma Eserler

Ak, Mehmet (2011), “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IV (17), 254–268.

Akbal, İsmail (2008), **Milli Mücadele Döneminde Trabzon’da Muhalefet**, Trabzon: Serander Yayınları.

Akbayar, Nuri (1985), “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1238–1246.

Akbulut, Ömer (1955), **Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler**, 2, Trabzon: İstiklal Matbaası.

Alan, Gülbadi (2007), “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, **Journal Of Islamic Research**, 20 (4), 464–475.

Albayrak, Hüseyin (2008), **Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461–2008)**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Aldan, Mehmet (1992), “Mülki İdarede İz Bırakanlar/6 Trabzon Valisi Kadri Bey”, **Türk İdare Dergisi**, (395), 275–283.

Atnur, İbrahim Ethem (2011), “Yerli ve Yabancı Kayıtlar Işığında “Tehcir” Hadisesine Bakış”, **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16–18 Mayıs 2006**, 1, 339–364, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.

Ayar, Mesut (2005), **Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892–1895)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

_____ (2007), **Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892–1895)**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Aytekin, Halil (2000), “Trabzon Vilâyeti Eğitim Teşkilâtı (19. Yüzyıl İkinci Yarısından 20. Yüzyıl İlk Yarısına Kadar)”, Kemal Çiçek ve diğerleri (Haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6–8 Kasım 1998) Bildiriler**, 461–478, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Bal, Mehmet Akif (2007), **Trabzon’lu Ünlü Simalar ve Trabzon’un Ünlü Aileleri**, İstanbul: Çatı Yayınları.

_____ (t.y.), “Ünlü Trabzon Valisi: Deli Kadri!”, <http://www.haber61.net/unlu-trabzon-valisi-deli-kadri-16204h.htm> (07.11.2013).

_____ (t.y.), "Vali Kadri Bey'in Trabzon'daki Asayiş Uygulamaları", <http://www.karalahana.com/makaleler/tarih/vali-kadri-bey-trabzon.html> (07.11.2013).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2010), 3. Baskı, İstanbul: T.C. BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Başman, Uğur, **Kitabi Başman Özel Arşivi**.

Bektaş, Hamza (2001), **Ermeni Soykırımı İddiaları ve Gerçekler**, Bursa: Uludağ Üniversitesi AİİTUAM Yayınları.

- Bilgin, Süleyman ve diğerkleri (2007) **Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri**, I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çadırcı, Musa (1992), "II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha "Heyet-i Teftişîye'nin Geş t ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", **OTAM**, (3), 413–485.
- Çiçek, Rahmi (2001), "Trabzon da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 14, 121–139.
- Demircioğlu, Sezgin (2008), **Tarihin Ayak İzleri Osmanlı Belgelerinde Trabzon**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Demirel, Muhammer (2002), **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896–1918) British Documents on Armenians**, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Dığıroğlu, Filiz (2007), **Memalik-i Osmaniye Duhanları Müş terekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi 1883–1914**, İstanbul: Osmanlı Bankası Arş iv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ergin, Osman Nuri (1996), **İstanbul Ş hreminleri**, (Haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İş leri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (2000), **Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Gövsa, İbrahim Alaettin (1946), **Türk Meş hurları Ansiklopedisi**, İstanbul: Yedigün Neş riyatı.
- Göyünç, Nejat (1983), **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul: GültepeYayınları.
- Gül, Abdulkadir (2009), "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık), **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (41), 239–270.
- Halaçoğlu, Ahmet (2003), "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)", **Bellekten**, LXVII, (250), 881–909.
- Halaçoğlu, Ahmet (2005), **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf (2006), **Ermeni Tehciri**, 8. Baskı, İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı.

- Hüseyin Kâzım Kadri (2000), **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, (Haz. İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hüseyin Nâzım Paşa (1998), **Ermeni Olayları Tarihi**, I, Ankara: T.C. BDAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- İÇB (İçişleri Bakanlığı) (1969), **Meşhur Valiler**, Hayri Orhun ve diğerleri (Haz.), Ankara: İÇB Merkez Valileri Bürosu Yayınları.
- İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, (t.y) **Trabzon 2006**, İstanbul: Seçil Ofset.
- İpek, Ali (2011), “Trabzon’un Ortaçağda Ticaretteki Yeri”, **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16–18 Mayıs 2006**, 1, 31–38, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- İpek, Nedim (2002), “Trabzon’da Kolera (1892–1895)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3–5 Mayıs 2001**, 1, 399–411, Trabzon: Trabzon İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- İskender, Pelin (2006) “Berlin Antlaşması’ndan Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları”, **Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu**, 4–6 Mayıs 2006, 99–114.
- Karaçavuş, Ahmet (2010), “XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon’da Tarım”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (9), Trabzon: Serander Yayınları, 47–70.
- _____ (2009), “XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Gayrimüslimler”, **Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler**, içinde (185–240), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- _____ (2000), “XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu”, Kemal Çiçek ve diğerleri (Haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6–8 Kasım 1998) Bildiriler**, 429–441, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (1983), **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara: TTK Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830–1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kasaba, Reşat (1993), **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.

- Keskin, İshak (2007), “1895 Ermeni Olayları ve Trabzon Hadisesi”, **KTS (25–26 Mayıs 2005)**, I, 597–610, Trabzon: KTÜ Yayınları.
- Kılıç, Selda (2000), “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, 20 (31), 193–207.
- Kırmızı, Abdulhamit (2007), **Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895–1908**, İstanbul: Klasik Yayınları.
- _____ (2007), “Haysiyet-i Hükümet-i Muhafaza”: Trabzon Valisi Kadri Bey’in İdare Tarzı (1892–1903)”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25–26 Mayıs 2005)**, II, Trabzon: KTÜ Yayınları.
- Krikorian, Meshob K. (1977), **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908**, Boston.
- Kuran, Ercüment (t.y.), “Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu”, <http://www.osmanli.org.tr/makaleler-4-256.html> (23.12.2012).
- Kurnaz, Mehmet (1994), “Trabzon’da 35 Vakfa Ait Notlar”, **Trabzon Fetih Yıllığı**, (Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Muhittin Bal), Ankara: Atlas Yayıncılık.
- Mutlu, Şamil (2007), “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi’nde Misyoner Okulları”, **KTS (25–26 Mayıs 2005)**, I, Trabzon: KTÜ Yayınları, 693–700.
- Okuyan, Abdurrahman (2003), **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875–1900) Trabzon**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Mustafa (t.y.) “1306 (1888), Aydın Vilayeti Salnamesi’nin Tahlili”, 212–287 <http://www.akademiktarih.com/pdfler/store/mustafaozdemir.pdf> (26.03.2014)
- Özdiş, Hamdi (2008), **Taşra’da İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876–1909)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2, İstanbul: MEB Yayınları.

- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3, İstanbul: MEB Yayınları.
- Ramber, Lui (t.y.), **Gizli Notlar**, (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Şahin, Enis (2011), “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, **Trabzon Tarih ve Kültür Yazıları Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16–18 Mayıs 2006**, 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- Şeker, Fatih M. (2007), **Osmanlılar ve Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım Kadri’nin Vehhâbîlik Risalesi**, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şemseddin Sâmi, (1894), **Kâmûsü’l A’lâm**, IV, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tekeli, İlhan (1986) “Tanzimat’tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 878–890.
- Tekindağ, Şehabeddin (1974), “Trabzon”, **MEB İslam Ansiklopedisi içinde**, (455–477), 12/1, İstanbul: MEB yayınları.
- Tellioğlu, İbrahim (1998), “Vital Quinet’e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (3), 95–102.
- Tokgöz, Osman ve diğerleri (1998), **Trabzon İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, Trabzon: MEB Yayınları.
- Tosun, Ramazan (2003), “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (14), 143–163.
- Trabzon Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğü (1998), **Trabzon İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim**, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
- Tuluk, Ömer İskender (2010), “İmâret-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık”, **Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza**, (Haz. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli), *çinde* (121–144), İstanbul: Klasik Yayınları.

- Turgay, A. Üner (1994), “Trabzon”, Çağlar Keyder ve diğerleri (Ed.), **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800–1914)**, 1. Baskı *içinde* (45–73), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uğuz, Sacit (2012), “1895 Tarsus Kolera Salgını”, **History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, 437–448.
- URL, (t.y.) <http://www.osmanli.org.tr/yazi-1-17.html> (10.12.2013)
- URL, (t.y.) <http://www.bilimvesaglik.com/saglik/saglik-nedir-sagligin-onemi.html> (10.03.2014)
- URL, (t.y.) <http://www.millipiyango.gov.tr/node/42> (26.03.2014)
- Uras, Esat (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul: Belge Yayınları.
- Yağmurdereli, Nesip (1946), “Eski Yıllarda Trabzon’da İçtimaî ve İktisadî Hayat”, **İnan (Trabzon Halkevi Kültür Dergisi)**, (23), 6–7.
- _____ (1945), “Trabzon Valileri”, **İnan (Trabzon Halkevi Kültür Dergisi)**, (16), 6–9.
- _____, (1945), “Trabzon Valileri”, **İnan (Trabzon Halkevi Kültür Dergisi)**, (17), 32–35.
- Yazıcı, Mustafa (1995), **Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi**, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları.
- Yolalıcı, M. Emin (1994), "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", **OTAM**, 5, 435–473.

EKLER

Ek-1: Mehmed Kadri Bey'in Malumat Gazetesi'ndeki Resmi

Kaynak: Mehmed Tahir, “Resimlerimiz (Trabzon Valisi Kadri Bey’in Hayatı)”, **Malumat**, 16 (371), (16 K nunosani 1318), s. 3220.

Ek-5: Servet Gazetesinde Trabzon Valisi Kadri Bey'in Vefatı

شرائط اشتر
 درسمادت ایچون: سنه لکی ۱۸۰ اتی ایلی ۹۰ غروض
 تنیم مطبوعات مقصدیله ولایات شاهانه ایچون:
 سنه لکی ۱۳۰ اتی ایلی ۷۰ اوج ایلی ۴۰ غروضدر
 اتحاد یوسته سی اولان مالک:
 سنه لکی ۴۰ اتی ایلی ۲۰ اوج ایلی ۱۰ فرانق
 اعلانات ایچون ادارده مراجعت لازمد
SERVET
 Directeur-Propriétaire
M. TAHIR BEY
BUREAUX
 Grand'vue de la Sublime-Porte N. ۴۰
 STAMBOUL

اداره سی:
 باعالی جاده سنه ۴۰ بوسولوی داترهدر.
 هر خصوص ایچون صاحب امتیاز ساداتلو محمدطاهر
 پک اندی حسی نظریه مراجعت اونور.
 تروک فرانسیزه نسی آریجه انتر اولور.
 عربته ترمک طمندن سکره کچه کچ و نه قدر کلان
 هر نوع حوادث پوی «ملومات» غرضه سنه درج
 اولور. «ملومات» غریبه استنبیله آسیوی، ادبی
 و فی نسخی و فی واردر.
 تلفراف آدره سی: درسمادت: «تروت»

شعبی ۱۰ پاره در هر کون وقت ظهرده نشر اونور مصور عثمانی غرضه سیدر ۱۰ پاره در

مرحوم مشارالیه اورادن مالیه مستشارلقه
 ترفع مأموریت ایله ریک درسماده کش
 واقدار و رویتی بومأموریتدخی کوسترین
 ایدی. مالیه مستشارلقده ایکن ۳۰۸ تارخنده
 عواطف عالی شمول حضرت پادشاهین عهدسته
 طرزون والیگی توجیه واحسان بیوروش
 و اونور بخدمت بری طقوزسنه دروظایف مأموریتی
 سادقانه، مستقبانه اغا ایئت ایدی. مرحوم
 طرزون والیکننده هر کوی، هر دقیقه سی براتر
 اداره ایله امرار ایئت. کیجه بی کوندوزه
 قاهره و لایتنک و باخصوص طرزون کی مهم
 برولایتنک محتاج اولدی ایله مادیه و معنویه.
 سنک استحصاله بدل جهادیله ریک فی الحقیقه
 طقوزسنه نظرده لایتنک هر طرفده تقریر
 امن و اسایشه، اشقیابک، دکز و قره قیجا.
 قیجیلرینک لوٹ وجودارندن ولایتی نظهریم بدل
 مجهود ایئتدر.

طرزون والیسی مرحوم قدری پک

مرحوم لایتنک اعمار ترقی اید دخی
 پک چوق اقدامات و موفقیتانی کورلش
 و باخصوص طرزونده لیان انسانی کی برامر
 مهم وجسمیک حزب آرای حصول اولسنه
 صرف سی و قریبالیک دور جلیل ترقیات مثیل
 ملوکانه براتر عالی ده علاومه خدمتله مباحی
 اولدی.

ماتر ولایتی تلفراضنامه سفتلکنکه
 حاشقتلکندن مستفی رفعتلو صبحی پک تعین
 قلمشدر.
 زونفولاندده برعتکر
 زونفولاق موسسولوندن و مختصریتدن
 بخور القاداری نامنده بریسی زونفولاق
 اسناف و عوام طاقه بر، ایکی وادج آی مدله
 یزده بش قائله باره اقراض ایلوب اسنافک
 دکان و خانهارتی استمالل صورتله الهیکر مکده
 اولدی و بوکی ده بار طاقه معاملات ی
 انصافده بولورق برخی کسان اضرار ایتمک
 صورتله کیسه استکار ی طولدر بقده بولدی
 محندن مطبعمز، بارلشدر.

انهدام
 اسکدارده احمد چای عهده سنه تحریریه
 سواقنده مکتب طیبیه مالک شاهانه طلبه سن
 احمد رضا اقدینک متصرف اولدی خرابه
 بر طرف کین کیچه چوکش دیکر جهتلری ده
 مائل انهدام رحالده بولمشدر.
 حرکت ارض
 لیرغدن ناه فرایه برسه عربته اشعار
 اولبور. (طالیه چه چیری) حوالینده دن
 کیچه شرفدن غره طوغری بر حرکت ارض
 حسن اولمشدر. هجانه دوشن اهالی، خانهارتی
 ریک ایلوب زوقاره دوگارددر.

مرحوم مشارالیه کی غیوبت ایده سی حقیقه
 ضایعات عظیمه دن معدوددر. قیاض متعال
 خصائص جبهه بشریه دن برجوتی قدری پک
 داندنه مزج ایئت، شخصنده برچوق محاسن
 جمع ایئت ایدی. قدری پک قوه حافظه سنده
 شدت، ناطقه سنده حلاوت، قلمنده سلاست،
 فکر و حکمنده اسابت کی اوصاف ایله متخلی
 فعال مستقیم، کار آزموده بر ذات ایدی. بو
 فضائل برکز بدیندن بشقه متواضع، خوشگو،
 لایالی مشرب و فقط نایب و قور و فوق الاماده
 متین ایدی.

قدری پک ایچون بریشی اونوتق ممکن
 اولدی کی انظار تدقیقه معروض اولان
 غوامض امورک حقائق کشف عادتاً امر سهل
 ایدی. غایت سرب و سرب اولدی قدر سراس
 بازار، بازار دقارنده و تلی اهادکی، اسالی معطامل
 مندرج بولوب زوانده، حشویانه، تصادف
 ایدلز ایدی، ایلم حیانتک قسم اعظمی خدمت
 حکومتده کیرمتش، مالیه نظارتده اوقاف، بر
 مأموریتدن باشلا بولورق ذکای فوق العاده سی
 سایه سنده مستشارلقه قدر ارقا ایئت ایدی. امور
 مالیه ده، مولوماتی غایت واسع و بیون دقایق حسا
 بییه حقیقه واقف ایدی، مالیه نظارتده اراز
 ایلیکی آثار رویت و درایتندن استفاد اولوق اوره
 از میر دفتر دارلقه تعین ایلیدی سیرده
 ولایتک امور مالیه سنده حالاً دستور العمل
 اولان برچوق آثار برایش و رارالی آدن
 والی وکلانده بولسه ریک ضبط و ربطنی تأمین
 خصوصتده کی موفقیتانی آلان زیارده اولقده
 بولمشدر.

دخی سادده مذکورده کوسترین و مکلفین
 اهالی و بریان اخبار نامه ر مائلو پول وضی
 لازم کیجه چکی مجلس مالیه پک قرار یله بالجه
 مأمورین مالیه بیلیغ قلمشدر.
 کیل دارالعلمینه تعینی حسیله شهر مزدن
 مفارقت ایدن قسطونی فریک خسته خانهارتی
 مفتی ساداتلو دوریتغ باشادن آجیق قالان
 وظیفه کی کلخانه سربیت خسته خانهارتی
 نظری و مکاتب طیبیه شاهانه مفتی ساداتلو
 ریدر یاشا حضرتلری فخری اوله رق قبول
 ایده چکی بیان و کیفیت نظارت طیبیه چه تصویب
 اوله رق داخله نظارت حاله سنه اشعار
 ایلمشدر.

حجاجی حاملاً شهر مزدن حرکت ایدن
 ساداتلو حاجی اولی انعارف اقدینک (عبدالقادر)
 و ایورینک دونی کون جدیده مواسات ایلیدی
 اشعارات تلفراف ایددر.
 ردیف طابورلندن کرک بدل قدری اعطا
 ایدنلرک کرک عارض اوله حق معینلرکی
 حسیله ترخیص اوله حقلرک برترینه دیکر
 افراکک جاب اولتامسی قرر ایئتدر.

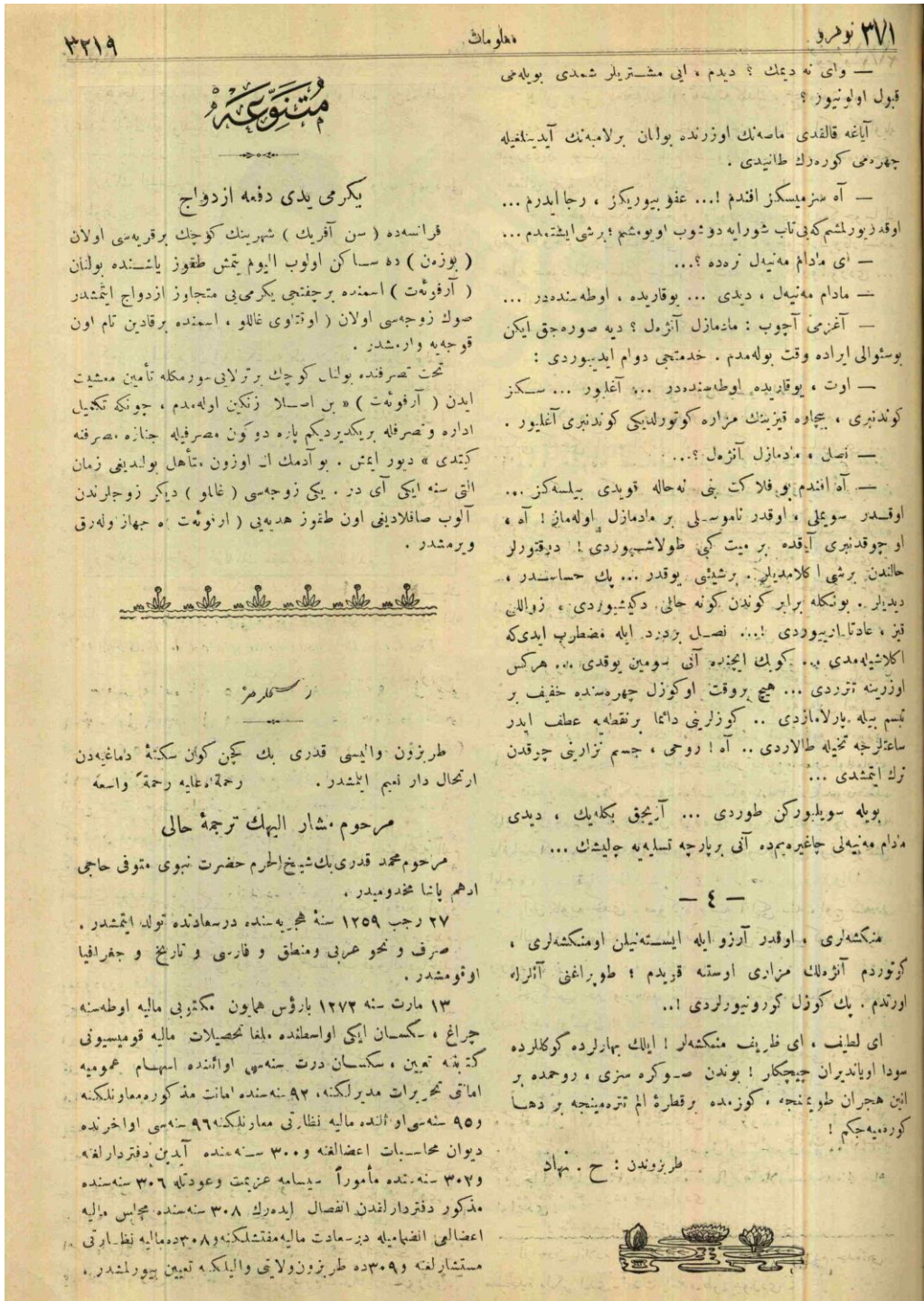
طرزون والیسی قدری پک وفاتی
 جناب حق و عروافت حهاقیقت حضرت
 پادشاهی فی مزدا بیوسون.
 طرزون والیسی قدری پک دونی کون
 سکنه دماغه دن ارتحال دار نعیم ایلیدی
 طرزوندن تلفراف بیله بارلشدر.
 رحمة علیه رحمة واسمه

دو کی همه کونی سلامتی رسم عالی بن سکره
 شان بیوریلان مساعده سنیه حضرت پادشاهی
 اوزرنه المانیای سفیر کبری اصلتو بارون مارشال
 فون بیرشهاین حضرتلری سورت غیر رسیده
 حضور شوکتوفور حضرت تاجداریده شرف، بوله
 نائل اولمشدر.

شعرا و نثر

برسته و برکوسی اوسنه تک مایس نهایته
 قدر تماماً تسویه و ایشا ایدنره یزده بش
 آکرامیه اعطایی تحصیل اموال نظامنامه سنک
 اونوز سکرچی مادمی احکامندن و بو
 آکرامیه پک اعطایی مکلفینک کافه تکالیفدن
 بیورجاری مدت مذکوره طرفده تماماً تسویه
 ایتله مشروط بولدی و مصارف تحریری
 و بدل عشر و تذکره انسانی و بیایچی تنج
 و برکوسی دفعه استحصال انسان تکالیفدن
 اولوب مجیزات عسکره ترقی دخی مصارف
 فوق الاماده عسکره قارشولی بولدی چه
 آکرامیه اعطایی ایشوتو تکالیفک تمامیه تسویه
 منوط ایسنده بول ایچون آکرامیه اعطایی
 لازم کیجه سنه سنه حالیه اول وجهه
 نظاماً آکرامیه اعطا اولسان مکلفینک تحریر
 خلاسه ادفیزلر کی کتبی اعتباریله مذکور
 نظامنامه مندرج هر نوع تکالیفندن هارکی
 دائر تکلیفیه داخلده نهمقدار بورجی اولدی
 و ایکنز املاک و عقار و یوکسلیه بدل عسکره
 و بری تنج و برکوسندن یزده بش حسابیه
 نهمقدار آکرامیه برلیکی و هانکی تارخنده
 بومیه مصرف قید ایلیدی کی مین ایجاب ایدن
 دفتر ارسال قلوب نمونه لری و جهالیه تنظیم
 وزیرلری با مضطرب تصدیق اولنقدن سکره
 مساعله محسوسه ای اجرا قلمسی و نظرافک
 اوزرنه تحصیله ناه عارمسنک درج ایلیدی
 خصوصی لازم قلمره بیلیغ قلمشدر.

دن میرلری قلمساعده سنه ایفا ایچین
 مکلفینه تحسیدلر طرفدن بیلیغ اوله حق
 اخبار نامه لک تمغا رسمته تابع اولوب اولدی
 بعض طرفدن استفسار اولمشدر. دواتر
 و حزانندن و مال سندنقارندن برترینه و افراده
 و بریان علم و خبر و سرکی و مسورت و وسائر
 سندرک تمغا رسمندن معقوبی تمغا قلوبونک
 ایکنی مادمی احکامندن اولسنه و بورجی
 و برمین مکلفینه کوندیریک اخبار نامه لری دخی
 بر مأمور رسمی دیک اولان تحسیدلر
 طرفدن تنظیم و اعطا قلمه خته کوره بولره

مبتدئین

یکرمی یدی دفعه ازدواج

فرانسه (سن آفریک) شهرینک کوچک برقریه سی اولان
(بوزن) ده ساکن اولوب ایوم جمش طغوز یاشنده بولان
(آفریوت) اسمنه برچفتی یکرمی متجاوز ازدواج ایشدر
صوک زوجی اولان (اوتلوی غالو ، اسمنه برقادین تام اون
قوجه به وارشدز .
تحت تصرفده بولان کوچک برترانی سورمکه تأمین مشیت
ایدن (آفریوت) « بر اسلا زنگین اولمدم ، چونکه تکمیل
اداره و صرفه بریکدیگم باره دو کون مصرفیه جنازه صرفه
کتدی « دیور ایمن . بو آدمک ات اوزون تاهل بولدی زان
اتی سنه ایکی آی در . یکی زوجی (غالو) دیگر زوجلردن
آوب صافلادینی اون طغوز هدیه نی (ارنوت) جهازوله برق
ویرمشدر .

مرحوم

طرزون والیمی قدری بک یکن کوان سکنه دماغه دن
ارتحال دار نمیشدر . رحمة علیه رحمة واسعة

مرحوم مشار الیه ک ترجمه حالی

مرحوم محمد قدری بک شیخ الحرم حضرت نبوی متوفی حاجی
ادهم پانا مخدومیدر .

۲۷ رجب ۱۲۵۹ سنه هجری سنه درسهاده تولد ایشدر .
صرف و نحو عربی و منطق و فارسی و تاریخ و جغرافیا
اوقومشدر .

۱۳ مارت سنه ۱۲۷۲ باروس هاون مکتربی مالیه اوطنه سنه

جراغ ، سکسان ایکی اولمقلنده . لما تحصیلات مالیه قومیسونی

کتبه تعین ، سکسان دوت سنه سی او ائنده اسپهان عمومی

اماتی بحیرات مدرسه کته ، ۹۲ سنه سنه امانت مذکورده معاندکنه

۹۵ سنه سی او ائنده مالیه نظارتی معاندکنه ۹۶ سنه سی او ائنده

دیوان محاسبات اعضا فته ۳۰۰ سنه سنه آیدین دفتردار فته

۳۰۷ سنه سنه مأموراً سیاسه عزیمت و عودتله ۳۰۶ سنه سنه

مذکور دفتردارلندن انفصال ایدرک ۳۰۸ سنه سنه مجلس مالیه

اعضای انضمامیه درسمات مالیه مفتشکنه ۳۰۸ سنه سنه مالیه نظارتی

مستشارلته ۳۰۹ سنه طرزون ولایتی والیاکنه تعین بیورمشدر .

— وای نه دیک ؟ دیدم ، ای مشتریلر شمعی بویله می
قبول اولونوز ؟

آیاغه قالدی ماسه نک اوزرنده بولان برلامه نک آیدینغیه
چهره می کورده ک طانییدی .

— آه سزمیسکر ائندم !... غفو بیوریکز ، رجا ایدرم ...
اوقدز بوزلشم کفی تاب شورایه دوشوب او بوشم ؛ برشی ایشتم ...

— ای مادام منیهل زده ؟ ...
— مادام منیهل ، دیدی ... بوقاریده ، اوطنه سنده در ...

— آغزیمی آجوب : مانمازل آنزول ؟ دیه صوره جق ایکن
بوستوالی اراده وقت بوله مدم . خدمتی دوام اید بیوردی :

— اوت ، بوقاریده اوطنه سنده در ... آغابور ... سککز
کوندنیری ، بیچاره قیزینک مزاره کورتولدیکی کوندنیری آغابور .

— فصل ، مادمازل آنزول ؟ ...
— آه ائندم بوقلاکت بی نه حاله قویدی یلسه کنز ...

اوقدر سوغلی ، اوقدر ناموسلی بر مادمازل اوله ماژ ! آه ،
او چوقدنیری آقده بر میت کچی طولاش بیوردی ! دوقورلر

حاندن برشی کلامدیلی . برشینی بوقدر ... بک حساسندهر ،
دیدیلر . بونکله برابر کوندن کونه جانی دیکش بیوردی ، زواللی

قیز ، عادتاً بیوردی !... فصل بزدرد ایله مضطرب ایدی که
اکلاشیه مدی ... بویک ایچیزه آتی بومین بوقدی ... هرکس

اوزرینه تزدی ... هیچ بوقت او کوزل جهرسنده خفیف بر
نیم بیه بارلامازدی ... کوزلرینی دایما بر نقطه عطف ایدر

ساعتلرجه تخیه طالاردی ... آه ! روحی ، جسم زارینی چوقدن
تک ایشدی ...

بویله سوبیلورکن طوردی ... آریجیق بکله بک ، دیدی
مادام منیهلی چاغرمده آتی برارجه تسلیمه جلیشک ...

— ۴ —

منکشلری ، اوقدر آرزو ایله ایلسه نینلن اومنکشلری ،
کورتدم آنزولک مزاری اوسته قزیدم ؛ طوراغنی آنزله

اورتدم . بک کوزل کورونیلوردی !...
ای لطیف ، ای ظریف منکشلر ! ایلك بهارلرده کولکلرده

سودا او یاندیران چیچکار ! بوندن صوکره سزی ، روحده بر
این هجران طوینجه ، کوزمده بر قطره ام ترمه منجه برده

کورده به جکم !
طرزوندن : ح . نهاد

طبریز والی مرحوم قدری بك
Feu Ca bri Bey, gouo-raar ginar d de Tbriz oñd

انباتیا باش وکلی متوق ووسو ساغاسقا
Feu Mr. Sağasta

زوانده ، حشویانه تصادف ایدلز ایدی. ایلم خیانتک قسم اعظمی خدمت حکومتده کیرمیش ، مالیه نظارتنده اوقاق بر مأموریتین باشلاپه رق ذکای فوق العادسی سایه سنده مستشارلغه قدر ارتقا ایش ایدی. امور مالیه ده معلوماتی غایت واسع ویشون دقایق حسابیه به حقیه واقف ایدی. مالیه نظارتنده ابراز ایدلیکی انار روت و در ایدن استفاده اولحق ارزه ایدن زلاقی دفتر دارلغه تعیین ایدلیکی صبرده ولایتک امور مالیه سنده حالا ده تور العمل اولان برچوق آثار بر قش و برارالی ایدن والی وکالتده بولنه رق ضبط و ربعلی آیین خصوصنده کی موقوفیاتی آلان زبازد اولمقده بولمشدر .

مرحوم مشارالیه اورادن مالیه مستشارلغه ترفیع مأموریت ایلپه رک درسه ماده کیش واقعدار و رویتی بو. مأموریتده دخی کو-ترمش ایدی. فالیه مستشارلغده ایکن ۳۰۸ ناربخنده عواطف عالمشعول حضرت با-شاهیدن عهدسنه طرزون والیلیکی توجیه واحسان بیورلمش واوناربخدن بری طقوزسنه در وظایف مأموریتی سا. قانه ، مستقیما ایضا ایش ایدی ، مرحوم طرزون والیلسکنده هرکونی ، هر دقیقه بی برار اداره ایله امرار ایش ، کیچینی کوندوزه قاهره ولایتک و باخصوص طرزون کی مهم برولایتک محتاج اولدی ترقیات ماده و معنویه سنک استحصاله بئذله جهد ایلپه رک فی الحقیقه طقوزسنه نظر قده ولایتک هر طرفه قدر برام و-اسایسه ، اشقبانک ، دکر وقره قچاقچیلرینک لوژ وجودلرندن بولانی تظهير بئذله مجهود ایشدر .

مرحومک ولایتک اعمار و تزیینی خصوصنده دخی بک چوق اقدامات و موقوفیاتی کورلمش و باخصوص طرزونده ایلمن ایش کی برامه مهم و جسیبک چیز آرای حصول اولسنه صرف سی و فورا ایلپه رک دور جایی ترقیات منیل ملوکا به بر اثر عالی ده اعلا و سنه خدمتله ، باهی اولمشدی .

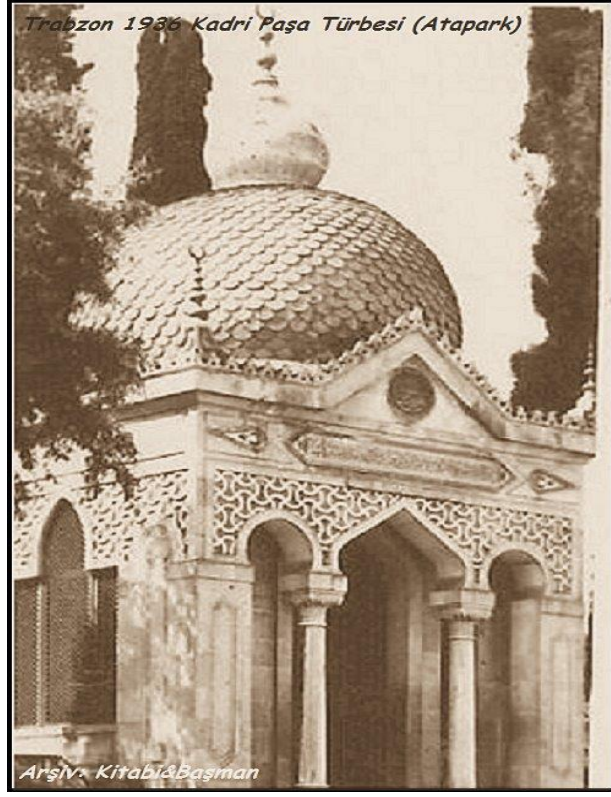
محمد طاهر

۷۳ - نه سنده نامه ۸۵ ده نایه ۸۹ . ۹۲ تا ۹۳ ده اولی نایسی ۳۰۱ . اولی ۳۰۹ ده . دلی ۳۰۱ ده اوچی عثمانی ۰۳ ده (ایکنی مجیدی) ۳۰۵ ده (ایکنی عثمانی) ۳۰۹ (برنجی مجیدی) ۳۱۰ (برنجی عثمانی) ۳۱۸ مرصع عثمانی نشان ذیشانلری حرکت ارض محتاجینه بش بیک غرونی متجاوز اقبه اعلا تمسندن طولانی کوشدن ممول بر قظه و مدالی لری واعا شرکی مدالی سنک دخی کوشدن بر قلمه سی و سوال سنه ۳۱۸ ده التون لیاقت مدالی سی احسان بیورلمش و ایران دولتکده برنجی دتبه دن شیر خورشید نشانی حامل بولمشدر .

مرحوم مشارالیهک غیبوت ایدی سی حقیقه ضایعات عظیمه دن معدوددر . فیاض متعال خصائص جلیه بشربادن برچوغنی قدری بکک داننده منج ایش . شخسنده برچوق مخان جمع ایش ایدی . قدری بک قوه حافظه سنده شدت ، ناطقه سنده حلاوت ، قلمنده - سلاست ، فکر و حکمنده اصابت کی اوصاف ایله متجلی فعال مستقیم ، کار آزموده بذات ایدی . بوفضالی برکزد سندن بشقه متواضع ، خونکو ، لایالی مشرب و فقط غایت وقور و فوق اماده متین ایدی .

قدری بک ایچون بر شیبی اونوتقی ممکن اولدی کی انظار تدقیقه معروض اولان غوامض اموزک حقائق کشف عادا امر سهل ایدی . غایت سریع و سریع اولدی قدر سالیس بازار ، یازد قرتده نوتقی اقادلر ، ایضا - لی مه لهر مترج بولنوب

Ek-7: Kadri Bey'in Türbesi

Kaynak: Uğur Başman, Kitabı Başman Özel Arşivi.

Ek-10: Saray Baş Kâtibinin Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın Kadri Bey'in valilikten alınması yönünde aldığı kararı padişaha bildirmesi

بدر کاتبی
باش کاتب داری
۱۰۰۹۹

طریقہ و دیوئی و ایسی قدری ملک حضرتزادہ شکایت ابد ملک و برسدند برو کند و سناک اداره حکم
نکالی و رفاد و کور ملک اوله بانه و دوله بیک زر کار اوله اهنه موقدسه نظامت اربان
برنه برناسن محسن و صهری و سلام بالاجاب عرصه فایای و مع قلمی شرف و دیو بر بلا اراقم
سبب جناب صدق قباھی نظونه حالینده بولمده اولدایب اردزاه فضا و مع لاریک

۱۹۱۶
۱۹۱۶
۱۹۱۶

ÖZGEÇMİŞ

1984 yılında Giresun/Bulancak'ta doğan Firdevs Arslan, ilköğrenimini Bulancak Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nda, ortaöğrenimini ise Bulancak Lisesi'nde tamamlamıştır. 2008 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden ve çift anadal programı kapsamında Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur. Arslan, 2008 yılında aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde Tezli Yüksek Lisans Programına başlamıştır. 2011 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifika Programı'nda Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği öğrenimini tamamlamıştır. Arslan, 2014 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde "Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892–1903)" adlı tezini tamamlamıştır.

Arslan, bekar olup, orta derecede İngilizce bilmektedir.